

Ko e Pelesipiteli 'o Palamata Nepean,
Siasi Fakatahataha`i 'Aositelēlia` 2011.

KO E TALI KI HE NGA AHI FAINGATA`A
'I HE NGA AHI FAI`ANGA-LOTU`

Ko e ngaahi faingata`a`oku ta'e-ma-ta'ofia. Ko e founga 'o ho'o fe-hanga-hangai mo ia`, ko ia ia 'oku lau`. Ko e ngaahi fai`anga lotu` foki, ko e ngaahi komiuniti faka-Kalisitiane`, pea ko e 'uhinga ko iaa`, 'e malava leva, ke hoko ai, 'a e faikehekehe`('i ha 'amanaki lelei).

“Pea ko eni, ko e 'Otua`oku 'a 'Ene 'Afiō 'a e faka-kātaki` mo e pou pou`, 'ofa ke ne 'atu ke hu'ufataha homou loto` 'i ho'omou feangai`, 'o fai 'i he anga 'a Kalaisi Sisu`: koe 'uhi` ke loto taha mo ngutu taha ho'omou faka-mālo'ia 'a e 'Otua`, ko e Tamai 'a hotau 'Eiki ko Sisu Kalaisi`.” – Loma 15:5-6.

KO E NGA AHI KAKANO 'O E TOHI

1. Ko e ngaahi faikehekehe`, ngaahi ta'e-fe-lotoi` mo e fepakipaki`
'i he loto nofo 'a e kau Kalisitiane`, pea 'i he loto fai'anga lotu`.
2. Ko hono 'ilo'i 'o e ngaahi me'a 'oku hoko`: Ko ha founa vete palopalema
'oku fokotu'u atu.
3. Ko e ngaahi feitu'u, 'e ngali hoko ai 'a e faingata'a`.
4. Ko e ngaahi ma'olunga pe tukunga 'o e faingata'a`.
5. Ko e ngāue pe fefa'uhi mo e faingata'a`.
6. Ko e ngaahi fakahokohoko, 'o e founa vete faingata'a, ki he ngaahi
fai'anga lotu`.
7. Ko e ngaahi lāunga 'o kau ki ha taha.
8. Ngaahi me'a tanaki mai.
9. Ko e ngaahi ma'u'anga fakamatala

Na'e fakapapau'i 'e he Kōmiti Fetu'utaki 'o e ngaahi me'a faka-Faifekau`, Mē,
2011.

1. KO E FAIKEHEKEHE`, NGAahi TA'E-FE-LOTOI`, MO E
FEPAKIPAKI 'I HE LOTO KOMIUNITI FAKA-KALISITIANE`, PEA 'I
HE NGAahi FEITU'U FAI'ANGA LOTU`.

Ko e faikehekehe`, ngaahi ta'e-fe-lotoi` mo e fepaki`, 'oku 'ikai pē malava ta'ofi ia 'i ha fa'ahinga komiuniti. Pea ko e founa ko ē 'o hono ngāue'i`, ko ia ia, 'oku mahu'inga`. Ko e ngaahi komiuniti 'o e kau Tuii`, mo e ngaahi fai'anga lotu`, ko e kakai Kalisitiane ia, pea koe'uhi`, ko e 'uhinga ko ia`, pea 'e kehe leva ia, 'i he founa 'oku nau fefa'uhi ai mo e ngaahi me'a ko iaa`.

'I he Siasi`, 'oku tau fa'a lau ko e komiuniti 'o e kau tuii`, fakataha mo e ngaahi fai'anga lotu, 'o taku kinautolu, ko e nofo 'a e fo'i fāmili. Pea neongo pē ko e nofo 'a e famili 'o e Siasi`, ka 'oku 'ikai malava foki, ke ta'ehoko ai 'a e faikehekehe`, 'a e loto kehekehe`, pea mo e fepaki`. Pea koe'uhi, ko e vāvāofi 'a e fetu'utaki he ngaahi loto famili`, pea 'e faingata'a leva ke fai ha ngāue, ki he ngaahi palopalema kuo tau lau ki ai`, 'i ha taimi 'oku hoko aii`.

'Oku 'ikai ko ha me'a fo'ou, ki he lotu faka-Kalisitiane`, 'a e hoko ai 'a e ngaahi fetu'usi 'oku hā 'i 'olunga`. Lau 'a l Kolinitō 1:10-11 pea mo e veesi 26-31, ke hoko ia ko e sipinga. Ko e uā, 'o e tefito'i hoha'a 'a Paula, 'i he'ene fai 'a e 'Ipseli` ni, koe'uhi` ko e kau Kalisitiane 'o Kolinitō, na'a nau mo'ui fakakikihi 'iate kinautolu pē, 'o 'ikai te nau fetauhi'aki faka-e-kinautolu, 'i he laumalie totonu, 'o e mo'ui faka-Kalisitiane`.

Ko ia, 'oku fai 'a e ui ki he Komuniti 'o e kau Tuii`, pea mo e ngaahi potu siasi`, ke nau mo'ui, 'o taau mo ha Komuniti faka-Kalaisi, 'io, 'oku ui ke nau hoko 'o hangē kinautolu ko e faka'ilonga 'o e Pule 'a e 'Otua` - ke nau fakahā'i 'a e kano mo'ui, 'oku matu'aki faka-e-Kalaisi.

Ko e ngaahi to'onga mo'ui`, mo e fa'ahinga ongo ko ē 'oku hā atu kitu'a mei he kau mēmipa 'o ha potu siasi, ki he kakai kehe`, 'oku nau fakamahino'i atu 'e kinautolu, 'a e fa'ahinga me'a ki he kakai kehe`, 'o tatau pē, ko e lelei pe ko e kovi, 'o ne fakamahino'i 'a e tukunga mo'ui 'a e Komuniti faka-Kalisitiane`. Pea ko e fekau leva kiate kitautolu`, ke tau fakahā'i atu 'a e ngaahi fua 'o e Laumālie`, 'o hangē ko e 'ofa`, 'a e fiefia`, 'a e kātaki`, 'a e anga 'ofa`, 'a e manako foaki`, pea mo hono mapule'i lelei 'o'ota`, 'o fakahā'i ia 'i he ngaahi founa 'o 'etau fetu'utaki`.

Pea ko e taimi ko ē 'oku hoko ai, 'a e ngaahi faikehekehe`, 'a e ta'e felotoi`, pea mo e ngaahi fepakipaki`, pea 'oku mahu'inga leva ia, ke tau tali 'o fakamahino'i, 'io, 'oku hoko 'a e faingata'a! Pea 'oku faka-loto-lahi'i leva kitautolu 'e Matiu 18:15-17 ke tau talanoa ki he ngaahi faingata'a` ni, kae fai 'i he loto fe-faka-'apa-'apa-'aki. He ko e ma'u'-ang-ivi ko ia`, 'oku` ne fakahā mai 'a e ngaahi me'a-ngāue, ke nau tokoni'i 'a e komiuniti 'a e kau Tuii` pea mo e ngaahi fai'anga lotu` ke nau malava('a e faingata'aa`).

Ko kitautolu`, ko e kau tautehina mo e tuofāfine kātoa pē 'ia Kalaisi. 'Io, na'e hā'ele mai a Kalaisi, 'o ne mo'ui, pea` ne pekia, pea` ne toetu'u leva ma'a` e kakai kotoa pē, pea 'oku ui ai leva, kitautolu kātoa, ke tau faka'apa'apa mo fakamahu'inga'i 'a e taha

4.

kotoa pē. Pea koe'uhì, ko e vaka mai 'o e 'ofa 'a e 'Otua` 'ia Sisu Kalaisi`, pea ko e 'ofa ko ia`, 'ene hoko mai kiate kitautolu`, 'oku malava ai ke tau 'ofa foki ki he 'Otua`, ko e fetongi 'o 'ene 'ofa mai`. Pea 'i he founa mo'ui ko ia`, 'oku lahi 'a e ngaahi me'a 'oku` ne pole'i! Ka, 'i hono pole'i 'a e ngaahi tukunga 'o e faikehekehe`, mo e ta'e-fe-lotoi`, pea na'a mo e fepakipaki`, 'e hoko leva ia ko e faingamālie, ke fakahu ai 'a e Kelesi 'a e 'Otua`, 'a e Kelesi ko ē 'o e Fakamelino`, 'a ē kuo` ne vavahe mai kiate kitautolu ke tau fatongia'aki 'a e fai 'o e fakalelei` (mo e fakamelino`) – 2 Kolinito 5:19.

Pea 'i he'etau lotua ko ē, ke tau ma'u ha mahino`, lolotonga ia 'oku tau ngāue atu he loto 'oku fe-faka-'apa-'apa-'aki, ke ma'u 'a e ngaahi vete'anga 'o ha ngaahi palopalema, pea 'oku lava lava ai, ke tau kole ki he 'Otua` mo hono Laumālie`, pea 'e lava ai ke tali lotu mai 'a e 'Otua`, mo ne fai tokonia kitautolu, ke mavete 'a e ngaahi faingata'a`, pea vaka mai ai mo e fakamelino`.

Pea 'i he'ene mahino leva ko ē, 'oku tau feinga, ke mo'ui'aki 'a e uo-ua-nga-taha`, 'i hotau Komiuniti faka-Kalisitiane`, pea neongo 'oku 'ikai ke tau haohaoa, ka 'oku tau angimui ki he taki 'a e Laumālie Mā'oni'oni`, pea 'e makatu'unga leva mei ai, 'a e me'a kotoa pē, 'a ia 'e ma'u mei he tohi fakamatala` ni.

2. KO HONO 'ILO'I LEVA 'O E NGA AHI PALOPALEMA` - KO E NGA AHI FOUNGA KUO FOKOTU'U MAI, KE MUIMUI KI AI 'A HONO VETEKI 'O E NGA AHI FAINGATA'A`.

'Oku lava pē ke hoko 'a e ngaahi faikehekehe`, ngaahi fefusiaki` (ta'efelotoi) pea mo e ngaahi fepaki` 'i he ngaahi founga kehekehe. Ko e ni'ihini eni 'o kinautolu:

- *Ko e fe'auhi` pē fakavahavaha'a`* - 'Oku 'ikai ha founga pau ia, ki ha lava 'o ha fai tu'utu'uni, 'o kau ki he ngaahi me'a 'a ē 'oku fihia ai 'a e ngaahi fa'ahi`, 'a e me'a ko ē, 'e fe'auhi ai kotoa pē, ke te kau, pe ko e lakanga taki`, pē ma'u mafai`, pea mo e ngaahi me'a pehē 'o e Siasi`.
- *Ko e fe-faka-'ehi'ehi-'aki(pē fe-faka-'ata'atā'aki)* 'I he faka'ata'atā 'e ha kulupu(pe fa'ahi) ia, pea pehē mo e tu'u 'atā 'a e faka-fo'ituitui` ('o 'ikai fai ha fe-felei'aki), pea 'oku 'ikai leva hoko ha fepaki ia, kā 'oku 'ikai pē ha femahino'aki ia, pea toe hala pē foki mo ha fetu'utaki 'oku fai melino.
- *Ko e anga pule(faka-aoao)* Ko ha fa'ahi(pe kulupu) pē ko ha taha faka-fo'ituitui pē, 'oku` nau(pe 'oku` ne) fai tokotaha pē 'e ia 'a e ngaahi tu'utu'uni lalahi`, 'o 'ikai foaki ha faingamalie fe'unga ki he toenga 'o e fakataha`, ke nau lave mai. Pea 'oku mole leva mei ai 'a e anga faka'apa'apa` pea 'ikai leva ke vakavaka tatau('a e faingamālie`), pea ko e faka-aoaō` leva ia.
- *Ko e faitotonu` (pē angatonu)* Faka'apa'apa'i pe toka'i 'a e taha kotoa pē, pea 'oku 'i ai foki 'a e ngaahi feinga malohi mo faka-kaveinga lelei, ke fai 'a e mahino'i 'o e ngaahi faikehekehe`, pea 'i ai mo e ngaahi founga faka-e-fonua(pe matakali) lelei mo taau, ke ngaue'aki ki he ngaahi fe-fusi-aki`, pea pehē ki he ngaahi fepaki`, 'oka hoko mai.

Ko e kaveinga pe taumu'a 'o e founga` ni, ko e fai pē, ke langa hake ai ha ngaahi fetu'utaki 'oku fe-faka-'apa'apa-'aki, pea ke fakakoloa ai 'a e faka-fo'i-tuitui`, mo e ngaahi fa'ahi` (kulupu`) pea pehē ki he komiunitii faka-kātoa.

a. Pea ko e hā leva 'a e fakapapau 'oku tau feinga ki aii`?

- 'Oku tau feinga nai, mo e kaveinga ko ia, ke mahino kiate kitautolu 'a e ngaahi tefito'i me'a 'o e faikehekehe`, 'i hono 'uhinga` (mahino) pea mo hono ngaue'i`, pe ko ha me'a pē ia, 'oku fiema'u ai ke fai pē ha no tu'utu'uni' i pau?
- 'E fēfē leva 'etau fai tu'utu'uni? Ko e hā 'a e ngaahi founga pea mo e faka-hoko-hoko te tau ngaue'aki? 'E fēfē 'etau ngaue'aki 'a e "Tohi Fakataha`" 'i he founga lelei taha'? 'Oku 'i ai nai ha ngaahi founga pau, 'a ia 'e lava ai 'e ha kulupu 'e taha 'o fakahoko ai 'e ne ngaahi fakapapau? Pea kapau 'oku pehē, pea 'e fēfē leva ha'atau tu'utu'uni 'a e lahi 'o e taimi ki he me'a ko ia? Pea 'i he'etau

fakataha`, te tau ngāue`aki `a e loto `o e toko lahi`, pālotti pau, pe ko e ngaue`aki `a e founga `o e `ilo`I fakapapau ha fakakaukau pea mo hono totonu mo hono mo`oni(discernment)

- Ke fakamatala`i faka`uhinga `a e fo`i palopalema` `i ha founga `e lava ai `e he taha kotoa pē `o tali(mo mahino lelei kiate ia).
- Ko e hā `a e fa`ahinga fakatonu lea `o e ngaahi tohi`(pe fakamatala`) pe ko e ngaahi fe-alea`aki`(talanoa`) koe`uhi` ke ma`u ha mahino faka-katoa, pea koe`uhi` ke lava katoa `o alea, `e lava fēfē ke ma`u mo fai `a e me`a ko ia?
- Alea`i pē `a e fo`i palopalema `e taha, `i ha feinga fakataha.

b. `E fēfē ha`atau fe-fetongi-tongi-`aki `a e ngaahi me`a `oku tau ngāue ki ai?

- Ko e fokotu`u fakafokifā atu ha ngaahi fakakaukau pe palani(brainstorm) – fakalotolahi`i atu `i ha ngaahi fakakaukau, pea ke `i ai pē mo e faingamalie ke fili, kae `oua pē `e ao-fanga-tuku ha no fakapapau.
- Fe-faka-fanongo-`aki ki he ngaahi fakakaukau `a e ni`ihi kehe`.
- `Oku pau ke `i ai `a e taimi, ki he kau ma`u fakataha kehe` ke nau fakahā`i `a e mahino kiate kinautolu foki `a e me`a `oku talanoa`i`, pea `oku `ikai ko e fe-vei-tokai-`aki ko ia`, `oku `ikai ko e pehē ia, kuo` te loto ki he`enau ngaahi fakakaukau`.
- Tuku ke `inasi mo e kakai kehe`, `i ho`o ngaahi to`onga` pea mo ho`o ngaahi fakakaukau` foki.

c. `E fēfē nai `a e ngāue `a e fo`i fakakaukau taki taha?

- Fakakaukau`i mo sivi`i `a e ngaahi fakakaukau kehekehe `a ē `oku fokotu`u mai mei he kulupu`.
- `E fēfē nai`a e ngāue `a e fo`i fakakaukau taki taha, ke vete `a e palopalema?
- `E hanga nai `e ha taha `o e ngaahi fakakaukau manakoa mo fo`ou ko ia`, pe ko e pehē, kohono fakataha`i katoa kinautolu, `o toe fakatupu ai, ha faingata`a fo`ou ia ki ha tafa`aki? Pea kapau `e hoko ia, pea ko e hā leva ha no veteki`anga?

d. Ko e fē leva `a e fo`i fakakaukau ne liliu`(pe fo`ou`), pe ko e fakataha`i katoa `o e ngaahi fakakaukau fo`ou ko iaa, ko e fē leva te tau fili ki ai?

- Manatu,he`ikai ke tau popula pē ki ha fo`i fili pē `e taha.
- Fakafalala pē foki `i he founga ngāue totonu `o e fai tu`utu`uni `a e ngaahi fa`ahi`, pea koe`uhi` ko ia, `e lava leva ke foaki ange ha taimi ki he kulupu taki taha, ke fai `enau fakapapau`, `i he founga pē `anautolu taki taha.

e. Ko e hā leva `a e me`a, `oku pau ke tau fai, ke fakahoko ai ha fo`i tu`utu`uni?

- Fakakaukau'i 'a e ma'u'anga ivi 'o e kakai`, pehē ki he kau taki`, pea mo e ngaahi taleniti fakafo'ituituii`, 'a e tu'unga fakapa'anga` 'o e kakai`, pea pehē foki ki he ngaahi foaki fai 'i he 'ofa`, pea pehē ki he feitu'u 'o ha langa, pē ngaue, mo e ngaahi alā me'a pehē.
- Te tau tukuange pe fakangofua fēfē 'a e ngaahi ma'u'anga ivi 'oku tau ma'u`, pea ke ma'u mai ai foki mo e ngaahi me'a kehe, pe me'a tanaki mai, 'a ē te tau fiema'u?

f. Kohai te ne fai e me'a ko ē, mo ē, pea 'e fai fakaku ia?

- Ke matu'aki pau he me'a kotoa('oua 'e toe peko, pē hele holo).
- Ke vahevahe pau 'a e ngaahi fatongia 'o e kau taki`, pea pehē mo e ngaahi ngafa kehekehe('o e ngāue ko ia`).
- Ke ngaue 'a e tangata taki taha, 'o fakakaveinga, pe hu'ufa taha ki he fo'i kulupu` faka-katoa.

g. 'E fēfē leva 'etau siofi 'a e fakalalakaka 'o ha fo'i ngāue, pea fai ia he taimi fē?

- Seti ha taimi pau, pea ke fa'o he loto taimi ko ia`, ha taimi fe'unga ki ha ngaahi fakapapau, 'oka ai ha ngaahi faikehekehe 'i he ngaahi loto kulupu`.
- Ke fai taimi pau mai, 'a e ngaahi lipooti, 'o e taulaka 'a e ngāue`, 'a e me'a 'e ala tokoni`, 'o tatau 'i he tohi`, pea mo e lea tonu 'a e komiunitii`('e lelei ange ke fai loua 'i he ongo lea` (fakapapalangi mo e Tonga) 'i he tohi`, pea mo hono fakamatala'i lea'aki`.

Fakatokanga'i eni ke mahino(case study)

Ke mahino mo 'ilo'i lelei 'a e ngaahi me'a`('oku fai ki ai ha fakataha pe alea)

Ko ha kulupu kakai 'Otumotu Pasifiki, 'oku nau lotu efiāfi Sapate he falelotu 'i XX. Ko e kakai Uniting Church kinautolu. Ka ko e kakai tonu ko ē 'o e falelotu XX 'oku si'i 'enau fetu'utaki mo e kau Pasifiki`. Pea 'i he ngaahi māhina ne toki 'osi atu`, kuo kamata hoha'a 'a e kakai 'o e falelotu` ia ki he ngaahi me'a 'oku nau sio ki ai he falelotu`. 'Oku 'ikai fakafoki lelei 'a e ngaahi sea` ki honau tu'u'anga totonu ko ē 'e lava ai ke ngaue'aki kinauatolu ki he malanga pongipongi ka hoko mai`, pea lahi mo hono ta'e fai lelei 'a e fakama'a 'o e peito`. Pea na'e lāunga mai mo ha kaungā'api ki he'enau longoa'a'ia 'i he hiva 'a e kau Pasifiki` ni.

Na'e fakakau mai 'a e fo'i me'a` ni, 'i he 'asenita 'o e fakataha 'a e Kosilio faka-Siasi na'e hoko`. Na'e hanga 'e he Sea 'o e fakataha`, 'o fakahinohino ki he kau fakataha` ke nau fakahā mai kātoa 'a e ngaahi me'a 'o kau ki he'enau fetu'utaki mo e kulupu lotu ko eni mei he Pasifiki`. Na'e mahino pē ki he kau fakataha`, 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a ke fai ē tokanga ki ai, 'o hangē ko e tokanga'i 'o e koloa 'a e Siasi`, 'a e hiva longoa'a`, 'a e ta'efe'unga 'o e tokoni faka-pa'anga 'oku fai 'e he kau Pasifiki` 'o kau ki hono tauhi mo fakatolonga 'o e koloa faka-Siasi`. Pea tanaki mai ki ai, 'a e pehē 'e ha toko taha – "'oku faingata'a 'aupito ketau 'ilo'i, pe mahino kiate kitautolu 'a e kakai` ni."

Pea na'e fokotu'u atu leva 'e he Sea`, ke nau tokanga tahataha ki he ngaahi me'a` ni, 'o ne kamata'aki 'e ne lea`, 'o pehē – "'e lava fēfē, 'e hotau fai'angalotu` ni, ke tau 'ilo'i lelei ange(mahino ange) 'a e kau Pasifiki` ni?"

Hili 'a e ma'u me'a tokoni fakataha hono ua, 'a e ongo kulupu 'o e fai'anga lotu` ni, na'e fokotu'u atu leva 'e ha memipa 'o e Kosiliō faka-Siasi`, ke fai ha fetu'utaki ki he Pelesipiteli` ke nau tokoni mai, pea 'i ha ngaahi toe me'a kehe ange ia. Na'e iku leva ki hono fokotu'u mai 'e he Pelesipiteli`, ke fai ha ako fakahinohino(workshop) 'o kau ki hono ngaue'aki 'o e koloa 'a e Siasi`, pea ke kau kātoa ki ai 'a e ongo fa'ahi he loto siasi`. Hili 'a e fakataha` ni, na'e ma'u leva 'e he Kosiliō 'a e Siasi`, 'a e tokoni mei he Pelesipiteli` 'o kau ki he pau ke fokotu'u ha "kovinanite" he vaha'a 'o e ongo kulupu`, 'a ia 'e lava ai ke fai ha felotoi, 'o fe-tukupā-'aki, ke fakamalohi ange 'enau fetu'utaki`, 'o nau lotu fakataha 'i he ngaahi taimi pau, pea ke nau felotoi ke fakalelelange 'a e Li pa'anga 'a e kau Pasifiki` ki he lelei 'a e patiseti faka-Siasi`, pea ke fai foki ha toe tokanga lelei ange ki hono tauhi 'o e koloa 'a e Siasi`.

3. KO E NGAHI FEITU'U 'OKU ALA HOKO AI 'A E NGAHI FEPAKIPAKI

'I he'etau maheni pe taukei, 'oku mahino mai leva 'a e ngaahi feitu'u, 'i he mo'ui 'a e siasi 'a ia 'e lava ai ke hoko 'a e lelei, pe ko e kovi. Ko eni pē ha ni'ihii, kā 'e toe lava pē ia ke hoko mei ha tafa'aki kehe.

3.1 Ko e fetu'utaki.

Ko e fetu'utaki, pe 'oku fai pe li'aki, 'oku lava ia ke ne taki kitautolu ki he ngaahi faingata'a kehekehe 'i he siasi kotoa pē. Pea ko e fo'i me'a ko ia, 'oku pau ia ke taupotu ki 'olunga(pe ma'olunga taha) 'i he me'a katoa 'oku tau fatu, pea mo ia 'oku tau faii. Kinautolu katoa 'a e kau Kosiloo, kau 'Eletaa, 'a e kau taki 'o e ngaahi Kulupu, pea pehē mo e kau faifekau, 'oku pau ia ke nau fakakaukau mo fai tokanga 'i he fo'i me'a ko eni –“Kohai ia 'oku totonu ke nau 'ilo'i, pea 'e fakafēfē 'a hono founa lelei taha, ke fakahoko ai kiate kinautolu”? 'E 'ikai fe'unga pē, 'a hono fokotu'u ki he papa fanongonongo 'a e siasi, pe ko e E-mail, 'i he ngaahi me'a pau mo mahino. Kuopau pē ke mou 'eke –“Ne ma'u nai 'a e fekau ni, pea ko e me'a ni 'apē, 'oku mahino?”

3.2 Ko e ngaahi alangafale(pe kongokonga lalahi) 'o e Fakataha

Ko e founa ko ē 'o 'etau fo'u, pe fokotu'utu'u ha fakataha, 'e lava ia ke tau a'usia ai ha fai tu'utu'uni lelei, pē ko 'etau toe hoko ki ha faingata'a lahi ange. 'Oua 'e ngalo ke mou ngaue'aki 'a e Tohi Fakataha ko ia 'a e UCA. Hangē ko e sipinga ko eni – Ko e hā 'a e founa lelei taha, te tau a'u ai ki ha tu'utu'uni lelei fekau'aki mo 'etau ngaahi taimi lotu? He kapau te ke tanaki katoa mai, ho potu siasi ki he holo, pea tuku ai ke nau fakapapau'i 'a e ngaahi taimi lotu, pea ke tangutu lelei 'o mamata ki ha fe-hoko-hokai(not really – a bunfight) 'e fai! Ka ko e me'a eni ke fai - fai e founa 'a ia, 'e lava ai 'a e taha kotoa pē 'o lea mai mo 'enau 'uhinga, mei he ongo tafa'aki 'o e alea. Feinga mālohi ke ngāue'aki 'a e founa ko hono tuku 'a e kakai, ke nau nofo takai he ngaahi tēpile, 'o alea'i ai 'a e ngaahi fokotu'u, pea ko e ngaahi fokotu'u ko ia kuo tuku mai, 'e lava ia ke fakafou atu ki he kosiliō faka-siasi.

3.3 Ko hono faka'apa'apa'i 'a e fakapulipuli 'a e taha kotoa pē.

'E lava pē ia ke ke 'ilo, 'oku fiema'u 'e he tokotaha ha lotu pau ma'a` na 'i ha me'a pau, ka ke fakafe'iloaki ki he taha ko iaa, te'eki ke ke 'ave hono hingoa, ki he lisi 'o e kau fiema'u lotu. Pea tatau mo ia, manatu, ko e ki'i faikehekehe si'i pē, 'o e hohoi 'ofa atu ki ha taha, pea mo hono lau'ii. Fai tokanga, ki hono ngāue'aki 'a e kupu'i lea ko eni - “Ko 'eku lea fai 'i he 'ofa,” kae hili ia, ko e lea 'oku te fai, 'oku fakalavea loto ia ki he taha ko ia. 'Uluaki fakakaukau, pe 'oku totonu ke te lea ko ā, pe 'ikai.

3.4 Ko hono fakahoko, pe fai, 'o ha liliu.

Ko e ngaahi taimi 'o ha liliu pe fetongi, 'oku fu'u pelepelengesi ma'u ai pē ia 'i he mo'ui 'a e siasi. 'Oku fa'a 'i ai 'a e kakai 'oku nau malava pē ke fokotu'u kinautolu

ke nau tauhi mo mateaki'i 'a e me'a kotoa pē ke hangē pē ko e taimi lolotonga` ni. Ka neongo iā, 'oku mahino foki, 'e 'ikai tu'u ma'u ai pē 'a e mo'ui ia 'a e ngaahi fai'anga lotu`. Hē ko e hoko mai 'a e taimi, ke fai ai ha liliu pe fetongi ki he ngaahi founa fai 'o e ngāue`, pea pau leva ia ke fai faka-alaala, pea foaki 'a e taimi mo e faingamālie fe'unga ki he kau alea`, ke nau kau mai ki he alea`, pea mo e fai tu'utu'uni` foki. Tokanga ke fokotu'u 'a e kau taki, 'a ia ko e fa'ahinga 'oku lava 'o "ngāue fakataha". Pea ko e kau taki eni, te nau lava ke fetu'utaki mo e kakai`, pea ko kinautolu ia, te nau ngāue fakataha mo e kakai`, ki hano fakahoko 'o ha liliu pe fetongi he loto siasi`. 'I he taimi e ni'ihi, 'oku hoko ta'e-mata'ofia mai 'a e faingata'a` he taimi 'o ha liliu, kae manatu, ko e founa ko ē 'o ho'o ngāue'i ai ia`, ko ia ia 'oku lauu`.

3.5 Ko e fekau'aki 'a e ngaahi matakali kuo nau fekolosi'aki faka-ekinautolu`, pea mo e ngaahi fetu'utaki 'oku faii`.

Ko e "Fepakipaki" 'oku 'uhinga ia ki he ngaahi me'a kehekehe, pea ki he kakai kehekehe foki. 'Oku taki taha mo'ona pē 'a e matakali, mo 'enau fa'ahinga founa vete palopālema faka-e-kinautolu. Kā 'e 'aonga foki, ke tau feinga ke mahino kiate kitautolu, pe 'oku anga fēfē 'a hono vete 'o ha fo'i palopalema pau 'e ha matakali 'i he'enau founa faka-e-kinautolu`. 'E 'ikai 'uhinga foki ia, ko e founa faka-matakali ko ia`, 'e hu mālie ia he lau faka-'Aositelelia`. Ka neongo pē ia, kuopau ke fai 'a e vivili atu ke fai ha mahino 'o 'enau ngaahi sipingā hē 'e tokoni ia, 'o tautefito 'okapau 'oku ngali 'efihia, 'a e founa, ki ha no vete 'o e palopalema ko ia`. 'Oku tokolahi 'a e ngaahi kakai, mei he ngaahi matakali` kehekehe, 'oku nau tui tatau, ko hono tokanga`i ko ē 'o ha palopalema 'i he'ene kamata leva`, 'oku mahu'inga ia, telia na'a hoko 'a e me'a si'i ko ia`, ko ha faingata'a 'e fakatu'utamaki.

Ko ha ngaahi fakakaukau pē eni 'oku mahu'inga, ki he fetu'utaki 'i he ngaahi siasi` fekau'aki mo e fekolosi'aki 'a e ngaahi anga-faka-fonua`.

- Manatu'i, ko ha anga fakafonua`, 'oku lōlahi hono ngaahi kongā` ('o 'ikai ko ha lau pē taha), pea ko ha taha muli ki he anga fakafonua ko ia`, 'e 'ikai 'aupito te ne katoi` 'e ia 'a e mahino 'o e 'ulunga-anga ko ia`, kā kuopau ia ke fai 'a e vivili atu ke ma'u ha mahino.
- 'Oua 'e faka-ta'e-ta'e-tokanga'i 'a e pehē, 'oku 'ikai ha fu'u vanu pe luo, 'i he vaha'a 'o e ngaahi kakai 'a ē 'oku faikehekehe 'enau lea`, mo 'enau ngaahi tuku-fakaholō`. Ko e me'a ko ia`, 'oku hangē ia, ko e 'Aisi-tekina`, he ko e me'a pē 'oku fotu mai`, ko e kongā pē ia 'o e kakato`. 'A ia leva, ko e kongā lahi` ē 'oku pulia`, pea 'oku tuku-loto'i pē ia, 'o tatau pē 'a e faka-fo'i-tuitui`, pea mo e ngaahi komiunitii`.
- 'Oua 'e faka-ta'e-ta'e-tokanga'i 'a e me'a ko e lau lanu`, he 'oku puli pē ia mo hangē tokua 'oku 'ikai ha me'a pehē. Pehē foki 'a e lotokovi 'i he faka-fo'i-tuitui` pea mo e nofo faka-tokolahi`, kae tautefito ki he ngaahi matakali 'a ē 'oku anga faka-puho-puha'ā. Manatu'i 'a e 'Aisi-tekina` 'i 'olunga`.
- Ngāue'aki 'a e kau "fale'i faka-e-matakali" ('a ia ko e kakai 'oku mahino lelei kiate kinautolu 'a e matakali ko iā, pea 'oku nau loto lelei ke tokoni he fo'i faingata'a ko iaa`), kae 'oua 'aupito na'a ngaue'aki ha fale'i faka-e-matakali pē 'e toko taha.

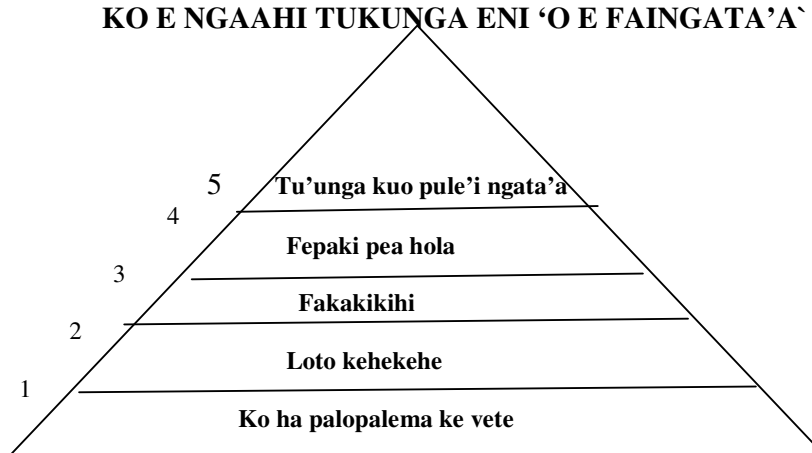
- ‘Oku mahu’inga ‘aupito ‘a e hisitōlia ‘o ha kulupu pē fai’angalotu, pea kau he mahu’inga ko ia`, pe na’e founa fēfē ‘enau kau mai ki he UCA.
- Fai ‘a e tokanga lahi ki he ngaahi tafa’aki ‘o e fetu’utaki` - hangē ko hono fai talanoa`, pe fetohi’aki`, pea pehē ki hono ngāue’i hake ‘o ha fo’i fokotu’u, pe ko ha fo’i fakakaukau. Ko e kovi ‘o e fai ‘o e fetu’utaki` pe ko e feta’emahino’aki`, ‘i ha ngaai ngāue pe ko hono ngāue’i hake ‘o ha me’a, ‘e malava pē ke hoko ai ha fehalaaki ta’e-‘amanekina, pe mo ha no ngaahi ola kovi ‘e mātu’aki fuoloa.
- ‘Oku fu’u mahu’inga ke tonu ‘a hono faka-tonulea’i ‘a e ngaahi fakataha`, pehē mo e ngaahi alea ‘oku fe-faka-anga’aki, pea pehē mo e ngaahi me’a ‘oku fakahoko(ngaahi me’a ‘oku fakamatala’i, pe fakatātā’i), pea ‘oku fu’u fiema’u foki ha taha ‘a ia ‘oku maheni lelei mo e ongo matakali(‘a ē ‘oku alea pe fakataha`), pea pehē foki, ke kei malu’i ‘a e ‘ulu-nga-anga maheni pe tu’uma’u(ethos)‘o e ngaahi siasi, pe komuniti ‘a ē ‘oku nau kau aii`. Ko e kii lahi ‘o e me’a` ni ko e fe-falala-’aki ‘a e ngaahi fa’ahi`.
- Ko hono ngāue’aki ‘o e me’a faka-tekinolosia(‘o hangē ko e ngaahi me’a ‘oku hulu’i, ‘i ha lā, pe ko ha me’a fakaongo), ‘e matu’aki tokoni lelei ia ki he ngaahi fa’ahi`.
- ‘E fu’u mahu’inga lahi foki, kapau ‘e malava ke hiki fakataha ‘a e ngaahi lea ‘oku ngaue’aki he fakataha`, ‘o tu’u fakataha mai mo e ngaahi fakatātā` (slides) pe fakamatala tohi kuo teuteu`, hē ‘e faingofua ange ai, ke lava ha no fakahōhoa lelei ‘o e ngaahi fakamatala`, pea mahino foki ai, ki he ngaahi fa’ahi` kātoa ‘oku nau ‘inasi ‘i ha fakamatala ‘oku tatau kotoa pē. Pea ‘oku mahu’inga foki ke ma’u mo ha ngaahi fakamatala tohi, kuo teuteu ke ‘alu mo e kakai` ki ‘api, pea` ke tauhi ia, ko e fakamatala mo’oni mo totonu ki he’enau ngaahi fakataha faka-e-komiunitii.
- ‘Oku fu’u mahu’inga, ‘a e toutou talanoa mahino mo lelei ‘a e kau taki`, he ‘oku nau langa ai ‘a e femahino’aki`, ‘o kau ki he ngaahi fakatātā pe ‘imisi(‘o e ngāue`) pea mo e ngaahi me’a, ‘a ē ‘oku tau fakamahu’inga’i`, pea hangē ko hono ngaahi lea mahu’inga, mo mamafa ‘o e ngāue`, pea mo e ngaahi fatongia ‘o e kau taki`. Ko ha hingoa ‘o ha lakanga(tau pehē ko e lea ‘setuata’) ‘oku ngāue’aki ia ‘i ha ongo kulupu fakamatakali, ‘e ‘ikai ‘uhinga ia, ko e fatongia mo e lakanga ko ia`, ‘oku ‘uhinga tatau, ‘i he ongo kulupu ‘oku tau lau ki ai`.
- ‘Oku fu’u mahu’inga ‘aupito ki he ngaahi fai’anga lotu`, ke nau ‘ilo, pea ke nau lau ‘a e tohi fakamatala ko ia, kuo toki tali ‘e he UCA, ‘o kau ki he founa ‘o hono ngaue’aki, ‘i he funa ‘o e fe’inasi’aki`, ‘a e koloa ‘a e siasi` (Property Sharing Policy of the UCA). ‘E lava ke ma’u ‘a e fakamatala ko ia` ‘i he <http://www.assembly.uca.org/mcm/news/128-property-policy.html> Kuo fakamo’oni’i ‘e he Pelesipiteli ‘a ‘ene ‘aonga ke fakalalakaka ‘a e femahino’aki faka-e-matakali ke hoko ia ‘o hangē ko ha tohi fakamanatu ‘o e mahino ko iaa, pea ‘oku fiema’ua ia foki ‘e he ngaahi Tu’utu’uni(‘a e Siasi`-(Regulations) he te ne lava ke tātā’ofi ai ‘a e ngaahi faingata’a, ‘i he ngaahi vahavaha’a ‘o e ngaahi fai’angalotu`, ‘a ē ‘oku nau ngāue’aki ha falelotu pē taha. ‘E lava pē ke ma’u ‘a e ngaahi fakamatala ‘o ha ‘felotoi faka-kovinanite’ pehē mei he ma’u’anga fakamatala ko ia kuo hā atu ‘i ‘olunga`.

(This page is reserved for the content of page 09 of the actual booklet)

4. KO E NGAAHI MA'OLUNGA 'O E FAINGATA'A`.

'Oku kehekehe pē 'a e ngaahi mā'olunga, pe tukunga, 'o e ngaahi faingata'a`, pea 'e fai 'a e lave tonu kiate kinautolu, mo e fakapapau pē 'e fēfē 'a 'etau hoko atu kiate kinautolu`.

Ko e taimi lelei taha pē 'o e ngāue ki he faingata'a`, ke fai leva pē 'i he'ene hoko`!

'Uluaki Tukunga` 1: Ko Ha palopalema ke vete.

Ko e ngaahi kaveinga 'oku fepakipaki`, ko honau ngaahi mahu'inga`, ko e ngaahi fiema'u`. Siofi pau 'a e fo'i palopalema`, kae 'oua 'e sio tangata.

Tukunga hono 2: Ko e Loto kehekehe`.

Ko hono fetuiaki 'o e sio tangata`, pea mo e fo'i faingata'a 'oku hoko`, pea 'oku 'ikai ai malava ke fakamahino'i lelei 'a e fo'i palopalema`. Kamata leva ke 'ikai fai ha fe-falala'aki, pea hoko ai mo e palopalema 'o e fe-siofaki faka-e-tangata`.

Tukunga hono 3: Fakakikihi`

'Oku kamata'aki 'a e fakakaukau pe kohai 'e 'malohi` pea kohai 'e fo'i`. Hoko atu ai mo e felau'aki faka-fo'i-tuituii`, hoko ai mo e ma-vahe-vahe ki he fanga ki'i kulupu, hoko ai 'o taki taha fa'u 'ene fa'ahi, pea kuo hangē ha nofo kemi`. Pea ko hono mi'oi takai ko ē ('o e mo'oni`), ko e faingata'a lahi` ia.

Tukunga hono 4: Fepaki pea hola

Hiki eni mei he feinga mālohi` pe ikuna`, 'o feinga ke faka-ta'e'aonga'i e faka-fo'i-tangata`. Hoko ai mo hono fakakaukau 'a e ngaahi kulupu kuo fa'u`. Pea kuo fai leva eni 'a e alea` 'i he ngaahi lea 'o e tefito'i mo'oni pe faka-e-lao`(principles), kae li'aki leva 'a e fo'i tefito'i palopalema(issues) 'a ē na'e fai ai 'a e alea`.

Tukunga 5: Ko e ngaahi Tukunga kuo pule'i ngata'a

Kuo 'ikai pē toe 'uhinga lelei pe mahino, 'a e ngaahi palopalemā ia; kuo hoko leva eni, 'a e fetuhu'aki faka-e-tangata` ia, 'o hoko ia ko e tefito'i me'ā ia. Pea kuo hoko leva 'a e fo'i faingata'a` ni, 'o 'ikai kei ala mapule'i. Kuo tō eni 'a e ivi pe malohinga` ia, ki hono fe-faka-ta'e-'aonga'i-'aki 'o e kau memipā, pe ko hono faka'auha 'a e kau fakataha` (destruction of the person/s).

.....

Ko hono vete 'o e fepakipaki` pe faingata'a`, 'oku hangē ia ko e mo'ui loto hoha'a ko ē he nofo-mali`. 'Oku fiema'ua ia ke tokanga'i kei taimi, na'a hoko 'a e fo'i faingata'a ko ia`, 'o fu'u ma'u tangii, pea na'a tō ai 'a e nonofo` ni, 'o 'ikai ha no toe faito'o. 'Io, 'oku hangē ko e mo'ui loto kulukia ko ē he nofo mali`, koe'uhii`, he 'oku toutou fiema'u ha tokoni ia ke fai mai mei tu'a, he 'oku 'i ai pe 'a e fa'ahinga kakai 'oku nau ta'e fie tali pe tui ki ai.

Ko e founga faingofua taha` pē, ke māpule'i'aki 'a e faingata'aa`, ke tokanga'i leva mo tauhi pē 'a e ngaahi ta'e-fe-lotoii 'i he **levolo 'uluaki`**, pē ko hono 'omai kātoa kinautolu ki he levolo ko iā`, he 'e mahino ai, mo tali 'e he taha kotoa pē, 'o mahino, "'oku 'i ai 'etau palopalema ke veteki.'" Tohi kātoa 'a e ngaahi palopalema ke nau hoko pē ko e "Fakamatala 'o e Palopalema 'oku ala veteki", 'a ia leva 'e pau ke pehe` ni:

- ke 'atā mei ha no faka-hala'i
- ke pau, pea ke faka-mahino'i lelei
- 'oua na'a makatu'unga 'i ha kuohili mama'o
- 'oua na'a "tuku-ki-lalo" pe siolalo ki he ngaahi fa'ahi 'oku alea`
- ke fai 'a e loto taha` kātoa 'e kinautolu 'oku alea`, pea hoko ia ko e tohi fakamatala 'o e palopalema` ni.

Ko e fakamatala fai 'e Speed B. Leas 'o kau ki hono faka-kalakalasi 'i 'olunga, 'o e ngaahi palopalema`.

Fakatokanga'i eni ke mahino(case studies)

a) Ko e ngaahi ma'olunga pe tukunga(levels) 'o e ngaahi faingata'a`

Level One: "X" Na'e 'i ai ha fai'angalotu pe potu siasi 'e taha, na'e foaki ki ai 'i ha tohituku 'a e \$5,000 ke ngaue'aki ki he 'Ako faka-Kalisitiane'. Fiefia vela ai 'a e kakai 'o e siasi' 'o nau kamata fakalau 'a e ngaahi me'a ke ngāue'aki ki ai 'a e tohituku` ni. Na'e fokotu'u mai 'e he toko taha ke fakatau mai ha ngaahi tohi ke fakalahi'aki 'a e ngaahi tohi ne 'osi fakatau mai ia 'e he siasi`, pea ke lava ai ha laipeli 'o e ngaahi tohi`, ke ako ai 'a e fānau`. Fokotu'u mai 'e he toko taha, ke fakapa'anga'i ha ni'ihi, ke nau kau ki ha ako, 'o fekau'aki mo hono teuteu'i 'o ha kau taki ki he kaha'u`. Ko ia, na'e lahi 'a e alea māfana`, 'o vakai pē ko e fē 'a e lelei taha, pea hoko leva 'a e ongo fakakaukau kuo tau lave ki aii, ko e ongo fokotu'u manakoa lahi` ia. Na'e fai lelei, mo fe-vei-tokai-'aki 'a e kau fakataha`, 'i he fe-lafo-aki na'e fai he fakataha`. Na'e fai foki mo e lotu kole tokoni, ke ma'u ha fale'i, fekau'aki mo e fo'i me'a` ni.

Level 2: Na'e 'i ai ha tokoua, na'a` na lea mamafa 'o kau ki he ongo fokotu'u kuo tau lave ki ai 'i 'olunga`. Loto māfana 'a Eddie, ke langa ha laipeli, kae loto a Lepeka ia ke teu'i ha kau taki ki he kaha'u`. Na'e kei talanoa pē foki, 'a e toenga 'o e kakai` ia ki he ongo kaveinga` ni, pea hoko leva 'a e siasi`, 'o kongā ua he ongo fo'i fokotu'u` ni, kongā e taha ke langa laipeli, pea kongā e taha ke teu'i ha kau taki. Pea ui leva 'a e ongo fo'i fakakaukau` ni ko e "Laipeli 'a Eddie" pea mo e "Teuteu kau taki 'a Lepeka" Ne lea mai 'a e kakai` 'o kau ai pē ki he ongo fakakaukau` ni mo 'enau 'uhinga kehekehe, kae faifai pea kamata ke hā mai ha loto kuo kamata ke 'ita he alea`. Kuo laku mai 'a e ngaahi 'uhinga faka-Teolosia, 'o lave ki he ongo tafa'aki`, pea kuo mono mai eni ia, mo e ngaahi me'a fo'ou, 'o fakakau mai ki he alea.

Level 3: Kuo lahi ange eni 'a e ngaahi vālau` mo e 'ita fe-hanga-hangai, kuo hoko he fai'anga lotu 'i 'olunga` "X". Kuo 'ikai toe fie lea 'a e kakai mei he tafa'aki 'e taha`, ki he kakai ko ē, pea kuo tau'aki fakaloto'i 'e he ongo fa'ahi`, 'a e kakai na'e 'ikai ke nau kau he alea`, ke nau ului mai, 'o kau mo kinautolu, 'o nau mātu'aki fakaloto'i mo tala 'a e hala 'a ē, mo ē, 'o nau taki taha malanga'i 'a e fa'ahi 'oku nau pou ki aii, pea fakamatala foki mo e mo'oni faka-teolosia, 'oku mo'oni ai ē, kae hala 'a ē. Taimi ni'ihi, ne fakatou ngāue'aki 'e he ongo fa'ahi`, 'a e ngaahi me'a kehe ia, 'oku ta'e kau ki he mala'e 'oku nau alea aii`, pea fe-faka-anga'aki faka-fo'i-tangata mei he 'ongo fa'ahi` fakatou'osi.'

Level 4: Ne fakahā mei` he Kaunisila 'a e Siasi`, kuo hoko mai 'a e taimi ke fai tu'utu'uni ai 'a e Kaunisila` ia 'i he fo'i me'a` ni, 'i he'ene fakataha ka hoko maii`. Ne teka atu leva 'a e kakai mei he ongo fa'ahi`, 'o fakaloto'i 'a e kau mēmipa 'o e Kaunisila`, pea fakamanamana mai leva 'a e ongo fa'ahi`, te nau 'alu kinautolu mei he siasi (fai'angalotu`) 'okapau 'e 'ikai ke nau pāloti ma'a 'enau fa'ahi taki taha. Taki taha tu'uaki 'e he ongo fa'ahi` ni, 'a e totonu 'enau taki taha 'uhinga faka-teolosia, ke fai ai ha pou pou ki he 'enau fa'ahi taki taha.

Level 5: Na'e fai tu'utu'uni leva 'a e Kaunisila faka-Siasi` ke ngāue'aki 'a e pa'anga tohi tuku`, ke langa ha laipeli. Pea mei he tu'utu'uni ko ia`, kuo 'ikai toe felea'aki 'a e ongo fa'ahi 'a Lepeka mo Eddie. Taimi si'i mei ai, ne mavahe leva 'a Lepeka ia mo hono kau poupou` ('a ē ke teu ha kau taki ki he kaha'u`) mei he potu siasi ko iaa`, 'o nau tala kuo faka'ikai'i 'enau 'uhinga faka-teolosia` 'e he Kaunisila 'a e Siasi`.

Fakatokanga'i eni ke mahino(Case study b)

Na'e toki hiki mai a Anne ki he feitu'u ni, pea mahalo ko e māhina eni 'e ono 'ene kau mai ki he fai'anga lotu` ni. Ko Anne, na'a` ne hoko ko e mēmipa 'o e Kaunisila faka-Siasi` 'i he feitu'u na'a` ne 'i aii`. Pea 'oku loto vekeveke a Anne ke kau leva ki he ngaahi me'a 'o hono siasi fo'ou` ni. Na'e hoko mai leva mo e fakataha lahi fakata'u 'a e fai'anga lotu` ni, pea 'amanaki a Anne 'e fili ia ke ne hoko ko e memipa 'o e Kaunisila 'a e Siasi`. Kā 'i he 'oatu 'e Anne 'ene foomu fili`, na'e talaange leva 'e he Sea 'o e Kaunisila 'a e Siasi`, kuo tokolahi fe'unga pē 'a e kau memipa ia 'o e Kaunisila`, pea 'oku 'ikai ke toe fiema'u ha taha fo'ou ia. Ne loto mamahi leva 'a Anne. Ne ne pole leva, ke ne hoko pe ko e Setuata talitali kakai, kae tali 'ikai mai pē. Ne 'ita lahi leva 'a e husepāniti 'o Anne, 'o ne tala 'ene 'ita`, ki he kakai 'o e siasi`. Pea talaange leva 'e he kakai`, ki he husepāniti 'o Anne, ko e pule` mo e taki` kātoa, 'o e potu siasi ko ia`, 'oku puketu'u pē 'e ia tokotaha, 'e he tangata ko ia`, 'a ia ko e sea pē ia 'o e Kaunisila 'a e Siasi`. Pea 'i he ngaahi ta'u kuo hili`, ne 'alu 'a e kakai ia, mei he siasi` koe'uhii pē, ko e me'a ko ia`, pea ko e kakai 'oku kei toe`, 'oku nau tui kinautolu, ko e tonu` pē ia. Neongo ia, na'e 'ikai tui a Anne mo hono hoa`, ko e founga totonu ia 'o hono fai 'o e pule` 'i he loto siasi`. Pea` na talanoa leva mo e kakai tokolahi 'o kau ki he me'a` ni, pea 'ikai tuai, kuo mavaeua 'a e siasi`, ko e konga 'e taha 'oku nau tui kinautolu kia Anne, pea konga 'e taha`, nau poupou kinautolu ki he sea 'o e Kaunisila 'a e Siasi`.

Ko ia, ko e fepakipaki ko eni`, ne hiki hake ia mei he levolo 2 ki he levolo 3.

5. NGAUE FAKATAHA MO E FAINGATA'A`

1. **Fakamatal'i mahino mo mo'oni 'a e fo'i faingata'a` ,
pea fakakau ai katoa mo e ngaahi 'ulungaanga pe
to'onga 'o e me'a (kotoa pē na'e fai, mo lea'aki)` 'o
'ikai ko e fakatefito pē he kakai` .** Fai ke pau mo
mahino 'a e me'a kotoa pē. Pea ko e **fē leva 'a e ngaahi
me'a na'e 'ikai te ke loto ki aii?**
2. Fakahā'i 'a e ngaahi me'a katoa, ke hoko pē ko e
palopalema anga maheni pē, 'a ia **'e lava katoa 'a e
ngaahi fa'ahi` ke ngāue ki ai** ke fakapapau'i.
3. Ngāue ki he fo'i me'a pē taha, he taimi pē taha.
4. Ngāue 'o fakataumu'a ki ha ngaahi vete'anga 'o e ngaahi
faingata'a`, kae kei mateaki'i pē 'a e fe-faka-'apa-'apa-
'aki`.
5. **Ke lahi ange 'ete faka-fanongo`, 'i he'ete lea` .**
6. Fai mo e tokanga ho'o faka-fanongo`, pea fe-vakai'aki
mo e kakai kehe`, ke mahino 'oku tonu 'a e me'a 'oku`
ke fanongo ki aii.
7. Ngāue'aki 'a e ngaahi lea pe fakamatala 'o kau kiate koe,
hangē ko eni` - "I he taimi.....'oku hoko aii`, na'a` ku
ongoi....." 'Oku 'iloa 'a e fa'ahinga founa ko ia`,
ko e ngaahi famatala kau kiate kita("I" statements).
8. Ke ke mateuteu, ke vivili atu **ke fuoloa 'o hangē ko
hono fiema'ua`**, ke ma'u ha tali pe vete'anga 'o e
faingata'a` na, pea ke **fai pē foki mo ha malōlō** 'i he
taimi 'oku fiema'ua ai ia`.
9. **Fakakaukau'i na'a 'oku 'i ai ha taha kehe 'oku
ta'ekau ki ha fa'ahi, ka te ne lava fai ha tokoni** ke mo
ngāue mo ia, 'o fakataumu'a ki ha toe mahino ange, pea
mo ha ngaahi vete'anga('o e palopalema`)
10. Tukuange ha no kumi pe kohai 'e tukuaki'i`, ka ke fehu'i
'a e me'a ko eni` - Na'e fēfē nai 'e mau taki taha fafanga
'a e ta'efelotoi`/a e fakakikihi`/ 'a e faingata'a`, pea ko e
hā leva 'e mau taki taha lukuluku atu ke ma'u ai ha
mahino 'oku lelei ange`, pea ke vete ai('a e faingata'a`)?

11. Feinga ke mahino kiate koe, pe ko e hā 'a e ngaahi ongo 'oku 'i he tangata ko ē, 'i he hiliange ho'o` mo ta'e-felotoi`, pea vakai'i, pe ko e faikahekehe ko ia 'e lava ke fakahā'i. Ko e ngāue ko ē, mo e fa'ahinga loto pehē, 'e fiema'u ia ke fai mai ha tokoni mei ha taha mei tu'a, ko ha taha 'oku 'ikai kau he fo'i faingata'a` ni.

12. 'I he taimi e ni'ihi, ko e maumau 'o e fe-fanongo-'aki`, ki he toko taha kotoa pē, 'a ia 'oku` ne tui na'e fanongoa pē hono le'o`, 'oku mahu'inga 'a e me'a ko ia`, 'o hangē pē ko e mahu'inga 'o ha no ma'u ha vete'anga ('o e palopalema`).

13. Fai ke mahino 'oku tatau 'a e taha kotoa pē.

14. Mou loto'aki ke movete 'a e palopalema`.

15. Mou loto vekeveke ke alea.

16. Feinga ke siofi mahino 'a e fo'i fakatātā 'o e me'a ko ia` faka-luku-fua, 'o 'ikai ko ho'o` uHINGA pē 'a'au`.

17. Fakakaukau'i foki 'a e ngaahi fiema'u mo e ngaahi loto mo'ua(hoha'a) 'a kinautolu 'oku mou fe-hanga-hangai`.

18. Foaki(pe tuku) atu 'a e ngaahi fakapapau 'oku tu'u pe iku 'aonga.

19.Faka'atā foki mo e faingamālie ke fai ha fe-faka-mole-mole-'aki.

(Ko e ma'u mai mei he ngaahi ma'u'anga fakamatala kehekehe, pea kau ai 'a e Polokalama faka-Tauhi sipi, pea mei he network kau ki he vete 'o e ngaahi palopalema`.)

6. KO HONO NGA AHI FOUNGA, PE ANGAFAI, 'O E FAI TU'UTU'UNI KI HE NGA AHI FAINGATA'A PE PALOPALEMA, 'I HE NGA AHI FAI'ANGA LOTU`.

Ko e ngaahi faingata'a 'oku hoko 'i he ngaahi fai'anga lotu` (pe ngaahi potu siasi`), ko e me'a maheni pē ia, pea pau pē ia ke 'amanekina'i. Na'e hoko pē ia he mu'aki siasi`, 'o hangē ko ia 'i he vā 'o Paula mo Pānepasa`. Pea 'e lava pē ke hoko 'a e faingata'a ko ia`, 'o mafola ai 'a e femahino'aki 'o e taha mo e taha, pea pehē foki mo e toe mahino ange kiate kitautolu 'a e finangalo 'o e 'Otua`, kiate kitautolu faka-fo'i-tuitui, pea mo hono finangalo ki he Siasi`.

'I he ngaahi loto siasi`, ko e Kaunisila 'a e Siasi(C.C) ko e kakai ia, 'oku 'anautolu 'a e fatongia, ke nau ngāue ki he ngaahi faingata'a 'oku hoko`, 'o fai leva pē he kamata'anga`. Te ne lava pē ke ngāue atu ki he ngaahi faingata'a` na fakahangatonu leva, pē ko e fai pē ki ai ha tokanga, 'o fakatefito he tukunga 'o e ngaahi me'a 'oku hoko he taimi ko ia`.

Kuopau ke mu'omu'a ma'upē 'a e LOTU`, 'i he fakataha kotoa pē, 'o fakamahino 'oku kole'i 'a e 'afio 'a e 'Otua` he fakataha`, koe'uhi` ko e faingata'aa`, pea ke lotua foki mo e ngaahi tapuaki 'a e 'Otua`, ki he ngaahi ola 'o e fakataha`.

Ko ha hoha'a pau mo mahino, 'o kau ki ha fepaki pe faingata'a 'oku hoko 'i ha fai'anga lotu, 'e pau leva ke fakahoko talanoa ia, pe ko e faitohi ki he Sekelitali 'o e Kaunisila 'a e Siasi`. Kapau 'oku hoha'asi 'e he me'a` ni 'a e Sekelitali 'o e Kaunisila`, pea 'e fakahoko leva 'a e me'a` ki he Sea 'o e Kaunisila 'a e Siasi`, pe ko e Faifekau`.

'I he taimi kuo a'u mai ai 'a e hoha'a` ni, ki he Kaunisila 'a e Siasi`, mei he Sekelitali 'a e Kaunisila`, 'e fai leva ha fakataha tapuni matapā(closed door session) 'a e Kaunisila 'a e Siasi` ke nau fanongo ki he faingata'a` ni, pea te nau fai ai 'a e fakapapau'i 'o e founga ke fai ai ha hoko atu. Kuopau ke tauhi malu 'a e me'a kotoa pē, 'i he taimi kotoa pē('oua 'e mama ha me'a ki tu'a) 'o tatau 'a e fakapapau 'e faii`, pea mo e kakai 'oku nau kau ki he fakataha ko iaa`.

Ngalingali 'e pehē ni ha ngaahi ola, 'o ha tu'utu'uni ki ha faingata'a ne alea'i.

'E lava pē ia ke a'u ha fo'i faingata'a, ki ha ngaahi ola 'oku melie pe melino, 'i he'ene tutui atu, 'i he tukunga lolotonga ko iaa`. 'Oku 'ikai fakaongosia 'a e lisi` ni(pe fakahokohoko` ni)(not an exhaustive list) – kā 'e lava pē ia ke ma'u ha ngaahi ola lelei lahi.

- Ko e ngaahi founga ngāue, mo honau ngaahi founga fai, kuo fakalalakalaka
- Ko e ngaahi felave'i faka-e-fo'i- tuitui, kuo tu'unga lelei ange
- Kuo veteki 'a e ngaahi fe-fai-kehe-kehe-'anga`
- Pea kuo fai 'a e fēlotoi, ki he founga ngāue 'o e kaha'u` na.

Kapau leva kuo ‘ave ha ta’e-felotoi(pē fe-fusiaki) pe ko ha faingata’a, ki he Kaunisila ‘a e Siasi’, ko ‘eni ‘a e ngaahi founa ke FAI’AKI ‘A E NGAUE ‘A E KAUNISILA`.

‘Uluaki fai ‘a e fakapapau`, ‘o vakai’i ‘a e tukunga pe ma’olunga ‘o e fo’i faingata’a ko ia` (level of the conflict, vakai ki he ngaahi peesi ki mu’a`) pea kapau ‘e mahino, ko ha me’a ke ‘ave ki he Palesipitelii, ‘okapau ‘oku fiema’u ke pehē. Pea kapau ‘oku ‘ikai, pea ko e ngaahi me’a eni, ‘e lava leva ai ‘e he Kaunisila ‘a e Siasi`, ke fai’aki ‘ene vete palopalema`.

a. **Ngāue fakataha ke vete ‘a e fo’i palopalema`.** Kapau ko e me’a` ni, ko e fe-vā-kovi-’aki faka-fo’i-tangata, pea ‘e hanga leva ‘e he Kaunisila ‘a e Siasi`, ‘o faka-loto-lahi’i ‘a e kau faingata’a’ia` ni, ke nau feinga ke vete fakataha pē ‘e kinautolu ‘a e palopalema` ni.

(Toe fakatokanga’i ange ‘o e kong 5 ‘o e “Ngāue mo e faingata’a”, ‘i he peesi 17)

Kapau ‘oku ‘i ai ha ola lelei ‘i ha tafa’aki, pea ko e fo’i tu’utu’uni leva ko iaa, ke fakahoko leva ia, ki he Sekelitali ‘a e Kaunisila ‘a e Siasi`.

b. **Ko e fale’i faka-Tauhisipi,** ke feinga’i ke fakahoko ia, ‘o kau kiate kinautolu ‘oku nau lave ki he me’a na’e hoko`. ‘E ‘uhinga eni, ko e fai ha fakahoko ki he Faifekau`, pea pehē mo kau ‘eletā falala’anga, pea na’a mo ha kakai pehē mei he loto siasi` (ke fai ha tokoni). Fai ha ‘a’ahi kiate kinautolu fakataha, pē ko e fakahoko faka-fo’i-tuitui kiate kinautolu, koe’uhi` pē, ke ma’u ha fakapapau, pe tu’utu’uni pau.

c. **Ko e tu’u-‘i-vaha’a, ke fai fakalelei** Kapau ko e ngaahi feinga fakalelei kuo fakahoko`, ‘oku ngali pē, ‘e ‘ikai ha ola lelei, pea ‘ikai pē ngali movete ‘a e faingata’a` ia, pea ‘e ala lava leva, ke tau kumi ha taha ke tu’u he vaha’a ‘o e ongo tafa’aki`, koe’uhii pē ke ma’u ha ola ‘oku lelei`.

Ko e founa ‘o e tu’u-‘i-vaha’a`, ko e founa fakapulipuli pē(‘oua ‘e fakamafola noa’ia), pea ko e me’a foki, ke fai mai pē ki ai ha pole, mo ha fietokoni, ‘a ia ko e tu’u-vaha’a ko iaa`, ko e tokotaha ‘oku ta’e kau ki ha tafa’aki, koe’uhi` pē na’a a’usia ai ha felotoi ‘a e ongo fa’ahi`.

Ko ha taha tu’u-vaha’a pehē, ko e taha ‘oku ‘atā mei he ongo fa’ahi` lōua, ka ‘e faka’atā mai foki ia mei he Kaunisila ‘a e Siasi`. Pea ‘e ‘atā foki ki he ongo fa’ahi`, ke nau fili’i mai taki taha ‘enau toko taha pou pou(support person of their own), kā kuopau foki, ke loto lelei ki ai ‘a e toko taha tu’u-vaha’a` (ki he ongo pou pou ‘oku ‘omai`). ‘E ‘ikai kau he alea` ‘a e taha pou pou kuo ‘omai`, kae ‘oua kuo fakangofua ia ‘e he toko taha tu’u-vaha’a.

d. **Kumi tokoni ki he Palesipitelii.** ‘E lava pē ke kumi tokoni ‘a e Kaunisila ‘a e Siasi` ki he Palesipitelii, pe ko e tukuange ke matu’aki kau mai ‘a e Palesipitelii ki he fefa’uhi ‘oku faii. Ka ko e me’a ko iaa`, ‘e faka-falala ia ‘i he tukunga ‘oku ‘i ai ‘a e

me'a 'oku hoko`, pea mo 'ene tu'u ki he kaha'u`, 'okapau 'oku hā 'e ngali faka-lalahi ange('a e faingata'a`).

e. Ko e founa 'o ha fakaleleli pe fakamelino 'o ha faingata'a(arbitration). 'E lava pē 'e he Kaunisila 'a e Siasi`, ke fai tu'utu'uni 'i he me'a` ni, 'a ia ko hono 'uhinga totonu`, ko e fai 'a e tu'utu'uni ke fakangata ai 'a e me'a` ni. 'E toki hoko pē 'a e fa'ahinga me'a` ni, 'i he hili ia 'a e alea mo e Palesipitelii, pea mo e mahino, kuo 'osi kātōa, 'a e ngaahi founa kehekehe hono feinga'i, kae 'ikai pe ha ola lelei ia 'e ma'u. Pea 'e fanongo leva 'a e Kaunisila 'a e Siasi`, ki he alea 'a e ongo fa'ahi`, pea` ne tanaki lelei 'a e fakamatala kotoa pē, pea` ne hanga leva 'o fakama'opo'opo 'a e ngaahi fakakaukau 'a ē 'e ala ma'u mei ai, ha tu'utu'uni lelei mo pau, kae pau pē ia ke fai 'ene fai tu'utu'uni`, 'o angimui pē, ki he Ngaahi Lao mo e Tu'utu'uni 'a e UCA.

Ko e ngaahi sipinga 'o e fefa'uhi mo e faingata'a`.

1. Ko Bob, ko e tangata vekeveke 'ene tokanga ki he ngaahi me'a 'a e Siasi`. Na'a` ne ngāue'aki 'a e tokoni ki hono fakalele 'o e KUCA 'a e fānau`, 'i he ho'atā efiāfi 'o e 'aho Falaitē. Kā 'i he ngaahi uike, na'e 'i ai leva 'a e falukunga tamaiki tangata he ta'u 6(year 6 boys) ne nau hoko kinautolu 'o fakatupu moveuveu, longoa'a mo makaka noa'ia, pea 'ikai kei ala mapule'i. Na'a nau ta'etoka'i leva 'a Bob, pea pehē mo e kau taki kehe`, 'i he'enu kole atu ke nau anga lelei, mo fai 'a e ngaahi me'a 'oku talaatu ke faii`. Ko e pango'ia ko ē, na'e ongo'i 'e Bob, ne a'u ia ki he tu'unga ko eni`, 'i he ho'atā efiāfi 'e taha, hili ia 'a e talangata'a ta'eufi('a e kau tama` ni), hiki hake 'e Bob 'a e tamasi'i 'e toko taha 'o fokotu'u 'i he funga sea, pea` ne tala kiate ia, ke tu'u ma'u pau he funga sea`, 'o 'oua 'e toe ngaue.

Na'e 'alu foki 'a e tama` ni, 'o tala 'a e fo'i me'a ni ki he'ene matu'a`. Pea 'i he uike na'e hoko mai`, kuo a'u mai 'a e finemotu'a fa'ē 'a e tama` ni, 'o faka-kikila'i 'a e faifekau`, 'o kau ki hono pehe'i 'ene tama`. Talaange 'e he finemotu'a` ki he Faifekau`, 'e 'ikai toe ha'u 'ene tama` mo hono ngaahi kaume'a ki he KUCA, pe omi 'o ma'ulotu, kae'oua kuo kole fakamolemole ange 'a Bob.

'E fēfē leva ha ngāue atu 'a e Siasi` ki he fo'i me'a` ni?

- *Fakahā 'a e fo'i me'a` ni ki he Kaunisila 'a e Siasi`.*
- *Ke lotua 'e he kau taki ki he 'Otua`, ke ne fai mai ha tapuaki pea foaki mai mo tataki ke lava ai ha fe-faka-mo'ui'aki.*
- *Kumi 'a e tokoni mei he Palesipitelii 'i he tafa'aki ko ia ki he Fānau` mo e kau talavou pea mo e 'ofisa ko ia ki he ngaahi famili`.*
- *'E lava pe 'a e Kaunisila 'a e Siasi` ke kole kia Bob mo e ongo matu'a 'a e tamasi'i`, ke nau vete fakataha 'a e palopalema`.*
- *'E lava pē 'a e Kaunisila 'a e Siasi` ke ma'u mai ha taha fai fale'i kia Bob, pea ke fai foki ha fakahinohino kia Bob, fekau'aki mo 'ene ngaue faka-taki 'i he KUCA.*

2. Na'e hoko a Betty ko e fefine tā 'okani ia 'o ha siasi, 'o laka ange he ta'u 'e 30, 'o ne faivelenga hono tā, 'i he Sāpate ki he Sāpate, 'a e ngaahi himi 'o e lotu'. Kā 'i he liliu 'a e taimi', pea pehē mo e kāinga lotu, pea hu mai mo e ngaahi fakakaukau, ke liliu 'a e ngaahi himi motu'a, 'o fetongi 'aki, 'a e ngaahi hiva fo'ou fe'unga mo e taimi, pea ke hu mai 'a e kau tā kitā, ke nau fetongi 'a e 'okani`.

Na'e mavaeua leva 'a e siasi, 'i he fo'i me'a` ni, pea a'u 'a e kakai, 'o nau pikima'u ta'e ngaue 'i honau ngaahi fatongia` (lakanga). Pea vave leva 'a e hoko ha alea mei he ongo fa'ahi` ni, ne hoko ia, ko e me'a fakamafasia ki he loto 'o e kakai`. Pea hoko leva 'a e me'a kotoa, 'oku kau ki he me'a fakahiva 'a e siasi, ne 'ikai ha alea ia, 'e ta'e a'u ki he vātamaki`. Ne ola kovi 'a e vātamaki` ni, 'o maumau ai 'a e anga fakakaume'a 'i he kakai, pea foki 'a e kau hu fo'ou mai ia ki he siasi, ko e tupu mei he fo'i ta'e-melino` ni.

'E fēfē'i leva 'e he Siasi` 'a e fo'i me'a` ni?

- *'E hanga leva 'e he Kaunisila faka-Siasi, 'o fakamahino'i, ko e natula 'o e fo'i palopalema` ni, ko e fa'ahinga me'a 'oku ne uestia kātoa 'a e kakai 'o e siasi, pea 'oku mahino, ko e 'uluaki me'a ke faii, ko e feinga ke ma'u ha tu'utu'uini pau. Pea 'oku mahino, 'e lahi ange 'a e kovi 'e hoko, 'okapau 'e 'ikai fakahāa'i pau 'a e ngaahi me'a 'oku hoko`.*
 - *Ke fakahā leva 'a e me'a` ni ki he Palesipitelii ki ha fale'i mo ha tokoni.*
 - *Fakalotolahi'i 'a e kau 'Eletā, ke nau fale'i 'a e kakai, ke nau lotua ha tataki mo ha tokoni fai fakamo'ui mei he 'Otua`. Ke fokotu'u 'e he kau 'Eletā` ha kulupu lotu mavahe, pea ke nau teuteu foki ha tohi lotu, ke muimui ki ai 'a e kakai 'o e siasi`.*
 - *Ke fai ha muimui ki ha fale'i mei he Palesipitelii, pea` ke fakahāa'i pau 'e he Kanunisila faka Siasi` 'a e natula totonu 'o e fo'i faingata'a, pea ke ui foki ha fakataha faka-fai'anga lotu, ke fakahā ai 'a e me'a` ni.*
 - *Ke fakafa'e'i mai 'e he Kaunisila 'a e Siasi, ha 'ofisa mei he 'ofisi fakamisiona ma'u'anga fakamatala 'a e Siasi, ke ne kau ki he fakataha faka-fai'anga lotu, pea ke ngāue'aki foki 'a e ngaahi founa faka- vete palopalema, ke ne vete 'a e palopalema kuo` ne kumoa 'a e siasi kātoa`.*
3. Na'e ngāue lototō 'a Sela, 'i hono teuteu 'o e matala'i'akau(ki he ngāue 'a e siasi). Na'a` ne langa hengihengi ma'u pē, 'o 'alu ki he māketi, ke ma'u mai 'a e matala'i'aku lelei taha 'a ē 'oku ala ma'u, pea ke fe'unga foki mo 'ene ki'i silini 'oku ma'u. 'Omai leva ia ki falelotu kei faingamālie, pea ke fai 'e he fefine` ni, 'a e ngāue faka-holo-mamata tupu mei he'ene faka'ofa'ofa`. Pea hanga atu 'e he matala'i'akau` ni 'o fakakoloa 'a e falelotu motu'a` ni, 'aki hono ngaahi lanu masani`.
- Pea ko Viliami` leva, ko e toko taha fokotu'utu'u fatongia ia (he kainga lotu` ni), fai leva 'e Viliami 'a e fu'u puta fakamālō, ki he kakai kehekehe kotoa, ne nau ala nima mai, 'o fai 'a e fu'u teu, pea hoko 'a e me'a na'e faii, ko e koto ikuna. 'Ikai 'aupito ha lave 'a e fakamālō` ni ki he hingoa 'o Sela`. Kovi lahi ia kia Sela, 'o ne ongo'i, hangē kuo 'ikai, ke 'i ai ha fo'i toko taha ia te ne

tokanga'i, 'a 'ene matala'i'akau`, pea tukukehe ange 'a e ta'e faka-hounaga'i 'a e ngaue lahi ne faii`. Foki loto mamahi lahi a Sela ki hono 'api`, pea 'ikai pē ke ne toe foki mai ki he siasi`. Hili mai e ngaahi uike, ne fakatokanga'i 'e ha taha, 'oku 'ikai toe 'iloa mai a Sela ki he lotu`, pea 'alu leva 'ene 'Eletā 'o 'a'ahi kia Sela. Pea mei ai, ne kamata leva ke mafola 'a e ta'e fie fakatokanga'i(pe ta'e-faka-hounga'i) 'o e ngāue 'a Sela`. Pea 'e lava pē, ke 'ikai toe foki mai ai Sela ia, ki he lotu`!

'E fēfē leva, hā ngāue atu 'a e siasi`, ki he fo'i me'a` ni?

- *Fakahā 'a e me'a` ni ki he Kaunisila 'a e Siasi`.*
- *Fai ha lotua 'o Sela.*
- *'E lava pē 'a e Kaunisila 'a e Siasi`, ke kole kia Viliami, 'a e tama fokotu'utu'u ngāue 'a e siasi`, ke ne 'a'ahi mo kole fakamolemole kia Sela 'i he'ene matavalea, 'o ta'e lave ki he ngaohi matala'i'akau 'a Sela`.*
- *Pea kapau 'e 'ikai ola lelei eni, 'e lava leva ke kole 'a e Kaunisila 'a e sias`i ki he faifekau`, pe ko ha 'eleta falala'anga ke ne 'a'ahi kia Sela, pea na'a ma'u mei ai ha tu'utu'uni pe fakapapau.*
- *Kapau 'e kei ta'e ola lelei ai pē, 'e lava leva ke fetu'utaki 'a e Kaunisila 'a e siasi` ki he Palesipiteli, pē ko e feinga'i mai ha taha ke tu'u vaha'a('o fai ha feinga fakalelei).*

7. KO HA NGA AHI LAUNGA 'O KAU KI HA TAHA.

- a. Feinga faka-hangatonu koe, ke ke talanoa 'o kau ki ho'o hoha'ā, ki he toko taha ko ia, 'o fai ē faka-e-kimoua pē, pē, ko e faka-kau mai ha toko taha pe toko ua kehe. Lau a Mātiu 18:15-17. Pea fakatokanga'i foki 'a e kongā hono 5 'o e fakamatala ko ia 'o e Ngāue mo e ngaahi Faingata'a` (working with conflict).

b. Kapau 'e 'ikai ha fetongi pe liliu, pea 'ave leva ho'o loto hoha'a` ki he siasi`, ka e fou atu he founa ko ia, 'i he tohi ko ē 'o e ngaahi Tu'utu'uni 'a e UCA.

Kapau ko e toko taha 'oku ke hoha'a` ki aii`, 'oku:

- i. *Ko ha faifekau* (sio ki he tohi 'o e ngaahi Tu'utu'uni pē Lao, kupu 7.5.1). 'E fai leva 'a e tohi lāunga` 'o 'ave ki he Palesipitēlii`. Neongo ia, kapau ko e lāunga`, ko e tupu mei ha hala faka-e-kakano, pea 'e 'alu leva 'a e tohi lāunga ki he Sea 'o e potungaue 'a e Sinoti`, kau ki he ngaahi lāunga` 'o e ngaahi palopalema faka-e-kakano`. Vakai foki ki he Tohi Lao mo e ngaahi Tu'utu'uni 7.7.5.ff.
- ii. *Kapau ko e tokotaha ngāue* (totongi - employee) he loto siasi` - 'E kumi fale'i 'a e Kaunisila 'a e siasi`, mei he Konga ko ia 'o e fekau'aki faka-e-tangata 'a e Sinoti (Synod Human Relations section), 'a ia ko e kongā ia 'o e Ngaahi ma'u'anga ivi mo fakamatala 'a e Siasi` (part of Uniting Resources).
- iii. *Ko ha memipa 'o e fai'anga lotu`* (pe potu siasi`). Sio ki he Tohi 'o e Lao mo e ngaahi Tu'utu'uni 7.2.1 – 7.2.7. Ko e lāunga ko ia, 'e lelei ange pē, ke fai ha tohi, 'o 'ave ki he Kaunisila 'a e Siasi`. 'E lava pē ke faka hoko 'e he Kaunisila`, ki ha taha 'o e ngaahi fakakaukau 'oku hā he Konga 6 fekau'aki mo e ngaahi me'a kau ki he ngaahi faingata'a he loto siasi`, kae fakatefito ki he kongā 'o e fale'i faka-tauhi-sipi`, pea mo e kongā ki ha taha ke tu'u vaha'a (ke fai ha feinga fakalelei). *Vakai foki ki he ngaahi Tu'utu'uni pē Lao fekau'aki mo ha toe ngaahi kongā kehe 'o e fo'i founa ko iaa`.*
- iv. Kapau ko ha lāunga *faka-'ulungā-anga 'o kau ki ha tamasi'i pe ta'ahine* (child), kumi fale'i leva mei he potungaue 'a e Palesipitēlii`, kau ki he fānau`, kau talavou` pea mo e 'ofisa ki he ngaahi fāmili`.

8. KO HA NGAahi ME'A TANAKI MAI(appendices).

Ko e ngaahi tokoni eni, 'oku hā atu he ngaahi peesi 'oku hoko-hoko maii`.

- Ko e 'Tau pe Fepaki Lelei' - A4 Ko ha fakatātā faka'ali'ali mei he Network 'o e ngaahi Tu'utu'uni pau 'o ha ngaahi faingata'a 'oku hoko`.
- 'Ko e ngaahi tefito'i mo'oni(pē lao) 'o e fe-ngāue'aki faka-e-matakali 'i he ngaahi fai'anga lotu`' – mei he Palesipitellii Parramatta Nepean PRC.
- 'Ko e tohi fakahinohino 'o e Fetu'utaki`, 'i he funga 'o e fe-vei-tokai-'aki`(fe-faka-'apa-'apa-'aki) – Eric Law.
- 'Fe-faka-afe-'aki 'i he loto melino' – ko e me'a ngāue ia te ne 'omai 'a e fakakau mai 'o ē mo ē, pea potupotu-mālie (ai 'a e ngaahi fa'ahi`) 'i he aleā, pea mo e fai tu'utu'uni`. Eric Law.

Tau pe ko e Fepaki Lelei

Ko e founa te mo fakatou ikuna aii`

Loto fiemalie ke lava ‘o fakalelei’i ‘a e palopalema`

Fakahā pe tala ‘a e anga ‘o e tu’u ‘a e palolalema` ‘i ho’o vakai ki aii....

Faka-fanongo foki, pe ko e hā ‘a e ‘uhinga ‘o e palopalema`, kiate kinautolu`....

Fakafepaki’i ‘a e Palopalema`, kae ‘oua e tau tangata`.....

Kumi ki he ngaahi tali ‘e lava ai ke fiemalie ‘a e toko taha kotoa he ongo fa’ahi`.

Ko e kovi` eni ia –

‘Oua e tapa hingoa

‘Oua e sio lalo pe ta’etoka’i

‘Oua e fifingo ē mata` pe mio’i e ngutu`, etc.

‘Oua e tukuaki’i ha taha, pe fakamanamana, ‘oua ‘e tā(pe kē)

‘Oua ‘e lau ‘a e ngaahi me’a ‘o e kuohili` ‘o kau ki ha taha

‘Oua ‘e poaki, pe kole fakamolemole loi

Fanongo tokanga, pea ke` tokamalie ‘a e me’a kotoa.

s

+&+ Ko e Network ‘o e ngaahi Tu’utu’uni pau ‘o ha ngaahi Faingata’a ‘oku hoko
 Telefoni 02 9419 8500 Fax 02 9413 1148
 Email: crn@crnhg.org Website: www.crnhg.org
 P.O. Box 1016 Chatswood NSW 2057 Australia.

**KO E NGA AHI TEFITO'I MO'ONI (pe lao) 'O E NGAUE KI HE FE-KOLOSII-
'AKI 'O E NGA AHI 'ULUNGA-ANGA FAKA-E-MATAKALI 'I HE NGA AHI
POTU SIAFI (pe fai'angalotu`)**

Ko 'etau tali ko ē ki he me'a'ofa, pea mo e ui 'a e 'Otua`, na'e hanga ai 'e he Uniting Church, 'i he ta'u 1985, 'o tali ia ke ne hoko, 'o 'iloa ko e Siasi, 'o e ngaahi Matakali`! Pea koe'uhi, ko e fai ko iā, na'e tali ai 'e he Assembly, 'a e fo'i liliu` ni, pea liliu ai 'a e faka-e-matakali ko iaa`, fakataha mo e fakakaukau 'o ha ngaahi tui lahi kuo fetuiaki, 'i he ngāue 'a e Siasi 'i 'Aositelelia` ni, pea kau ai mo e nofo fonua mai 'a e ngaahi kakai mei he ngaahi matakali kehekehe, mo honau ngaahi puipuitu`a kehekehe, 'o nau kau ki he kau mēmipa 'o e Siasi`.

Na'e faka-hā-a'i ai foki 'e he Assembly, 'e hoko 'a e Uniting Church ko e Siasi faka-e-matakali, pea ke fakafo'ou ai foki mo e tukupā(pe palomesi) ke faka-laka-laka 'a e ngāue vāofi, mo fe-faka-'apa-'apa-'aki mo e kakai 'uluaki 'o e fonua`.

Pea ko e visone faka-e-Tohitapu ko ia, 'o e fakakau maii` (inclusion) pea mo hono fakamahu'inga'i 'o e tu'unga faka-e-tangata 'o ha'a Tangata`, 'a e ola ngāue 'o e ngāue fakatupu 'a e 'Otua` 'oku 'ofa mo mo'ui, 'a ia ko e me'a ia 'oku fiema'ua ke pusiaki(pe fakatolonga), pea mei he ngāue 'a e ngaahi va'a ngāue(Agencies) 'o e Assembly, pea pehē mo e ngaahi me'a'ofa fofonga kehekehe 'a e Laumālie Ma'oni'oni`, pea ko e Uniting Church, leva, 'oku` ne fakahāa'i 'a e palomesi pe tukupā ko iaa`, pea 'oku` ne ala nima mai, ke fakalalakaka foki 'a e kaveinga ko iaa`.

Pea ko e ngāue fakalotu leva ko iaa`, 'i he fekolosi'aki faka-e-matakali`, ne hoko pē ia ko e tukunga, pe sipinga mo'ui anga maheni, mo tali lelei kātoa mai kiate kitautolu, 'i 'Aositelelia` ni, 'i he ta'u 2010. Pea ko e ngaahi fai-kehe-kehe faka-matakali`, 'oku` ne hanga 'o fakahāa'i mai 'a e ola 'oku fakafiefia, pea fe-faka-loto-lahi-'aki, pea 'oku toe fakakoloa foki, pea ko e ngaahi me'a'ofa, 'oku kakato, mei he 'Otua Fakatupu`.

Pea 'i he fe-tuiaki faka-e-matakali mo fe-kolosi-'aki ko iaa`, 'o e ngaahi ngāue fakalotu`, pea 'oku pole'i leva ai kitautolu, ke tau tokoni'i 'a e Uniting Church 'i 'Aositelelia` ni fakakātoa, ke tau hanga 'o tali, pea ke tau puke-puke-'a-fufula, pea ke tau mo'ui'aki, 'a e ngaahi me'a` ni, 'o taku ko e me'a'ofa, mo e ui tonu 'a e 'Otua`. Pea ko e uho mo e kii 'o e me'a` ni, ko e ngaahi fetu'utaki 'oku langa 'i he fe-faka-'apa-'apa-'aki, pea mo e ngāue fakataha, pea fe-vei-tokai-'aki, 'i he funga 'o e ui mo e ngaahi me'a'ofa ('a e 'Otua`) (2*).

- Manatu, ko e faka-e-matakali`, 'oku lahi hono ngaahi lauu` (layers), 'o hangē ko eni, 'oku 'i ai pē 'a e fa'ahinga kakai ia, 'oku 'ikai te nau fie lea kinautolu 'o fai ha poupu ki honau kakai` tonu. Pea ko ha kehe ia mei he matakali ko ia`, 'e 'ikai teitei mahino ia kiate ia, 'a e fa'ahinga sipinga ko iaa, ka kuopau pē, ke ne tuiaki atu ke mahino kiate ia.
- 'Oua 'e faka-ta'e-toka-nga'i(pe ta'e-toka'i) 'a e vanu ko ia 'oku 'i he vaha'a 'o e kakai 'oku kehekehe 'enau ngaahi lea`, pea toe kehe foki mo 'enau tala tuku fakaholo`.

- ‘Oua ‘e faka-ta’e-tokanga’i(pe ta’e-toka’i) ‘a e mo’ui lau lanu ‘a ia ‘oku puli pē mo ta’e-faka-tokang’ii`, ‘o tau-tefito ki he kulupu ko ia ‘o e kau ngutu-malohi(pe fie ka-ai-mu’aa`).
- Ngāue’aki (pe faka’aonga’i) ‘a e **‘kau fale’i/kau feinga fakalelei’**, ‘oua ‘aupito ‘e ngāue’aki ha toko taha pē.
- Ko e **Hisitōlia** ‘o ha kulupu pe fai’anga lotu ‘oku fu’u mahu’inga ‘aupito – pea fakakau ki ai mo e fonua tonu na’a nau omi mei aii, pea kau ai mo e founa ‘o ‘enau folau mai mei honau ngaahi fonua`, fakafo’ituitui pe fakakātoa.
- Fakatotolo ke ‘ilo, pe na’e fakafēfē ‘a e kau mai ‘a e kulupu na ki he UCA – pe na’e ‘i ai ha ngaahi fakakaukau kehe/pe ngaahi kulupu kehe ne nau fetālaaki pe te nau kau mai, pea ‘e fakafēfē ‘enau hu mai ki he UCA?
- **Fu’u matu’aki tokanga ki he ngaahi founa kehekehe ‘o e fetu’utaki`.**
- Ko e ta’e-fai-lelei ‘o e fetu’utaki`, ‘e lava ke hoko ai ‘a e ola kovi, pea tolonga fuoloa.
- ‘Oku fu’u mahu’inga ‘a e tonu ‘o e fakatonulea`, ‘a ē ‘oku fai ‘e he kakai ‘oku mahino kiate kinautolu ‘a e anga faka-fonua **mo e sipinga mo’ui ‘a e ongo fa’ahi`**, pea ko e kakai foki ia **‘oku falala’anga, ke ‘oua na’a nau kau ki ha tafa’aki`.**
- Ko hono ngaue’aki ‘o e (ngaahi me’a faka-tekinolosiā) mo ha fakatonulea tu’u ‘atā(tau’ataina, ta’e kau ki ha fa’ahi) ki he ngaahi fakataha lalahi`, ‘e fu’u tokoni lahi ia.
- Ko e ngaahi fakamatala kuo hiki pepa`, pe ‘oku hulu’i mei ha lā, ‘o tatau pe ‘oku fakalea ‘i he lea faka-Plitania`, pe ko ha lea kehe, ‘oku pau ia ke sivi’i ‘e ha taha falala’anga pē ‘e fēfē ‘ene mahino (ki he kakai kehe`).

(2*) Mei he Website ‘a e Faka-e-matakali mo e Potungaue fekolosi’aki ‘a e ngaahi matakali ‘o e UCA.

KO E NGAARI TOKONI (pe) FAKAHINOHINO KI HE FETU'UTAKI FE-FAKA-'APA-'APA-'AKI`.

'I he māhina Mē, 'o e ta'u 2005, ko e Faifekau ko Eric Law, ko e tangata ngāue fakamisiona ki hono fakalakalaka 'o e ngaahi fai'anga lotu 'o e Taiosisi 'i Los Angeles. Pea na'a` ne 'a'ahi mai ki he Sinoti 'o Niu Sauele`. Na'e ngāue'aki ai 'e Eric Law 'a e lea ko e FAKA'APA'APA(respect) ke ne hoko ko e fo'ilea, 'a ia 'oku lava ke fa'u mei hono ngaahi mata'itohi`, ha ngaahi fo'i lea fo'ou, pea mo honau ngaahi 'uhinga`, pea ke nau hoko foki ko e tokoni fakahinohino ki hono fai 'o e fetu'utaki 'i he fe-faka-'apa-'apa-'aki`. Pea ko eni 'a e anga 'o 'ene tu'u`:

R = tali mai kiate koe, 'o ke lau ko ho fatongia, pe vaha'angatae(take responsibility) 'i he me'a 'oku ke lea'aki`, mo ke ongo'i`, 'o 'oua 'e tukuaki'i 'a e ni'ihhi kehē

E= fakafanongo lelei mo fakapotopoto(empathetic) 'i ho'o fetu'utaki mo e taha kotoa pē

S= matu'aki fakaongoongo tokanga(be sensitive), ki he ngaahi faikehekehe`, 'i he ngaahi sipinga kehekehe 'o e fetu'utaki`

P= fakalaulauloto(ponder) lelei ki he me'a 'oku` ke fanongo ki aii, pea tuku ke ke ongo'i 'i ho loto`, pea` ke toki lea

E= sivi(examine) fakalelei ho'o ngaahi mahalo` pea mo ho'o ngaahi fakakaukau`

C= tauhi ke lilo(confidentiality) 'a e me'a kotoa pē

T= falala(trust) ki he taha kehē, 'o pehē te ne lea'aki mo fakafanongo 'i he anga tonu mo haohaoa

KO E FE-FAKA-AFE-‘AKI LOTO LELEI/melino(mutual invitation)

Ko e ngaahi taumu’a`: Ke fakahoko ai ha fe-‘inasi-‘aki mo ha talanoa ‘i ha kulupu ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi matakali kehekehe.

Fa’ahinga kulupu fē: Ko ha fa’ahinga kulupu pē.

Ko hono toko lahi ‘o e kulupu ko iā`: Toko 4 ki he 15

Ko hono fokotu’utu’uu`: Ke nau nofo faka-fuopotopoto

Naunau ke ngaue’aki`: Pepa mo e peni faka’ilonga(newsprint and marker pens)

Loloa ‘o e taimi fakataha`: Fakafalala he tokolahi ‘o e kulupu`. Ko e founa lelei foki ke fakahā kimu’a ‘a e taimi ‘e fiema’u ki he takai taki taha ‘o e alea`, pea liunga ‘a e tokolahi ‘o e kau fakataha` ‘aki ‘a e 5, ke ma’u ai ‘a e fakafoufua ki he taimi`.

Ko e founa eni ki hono hoko atu`:

- A. Fakahā ke ‘ilo ‘e he kau fakataha` ‘a e taimi kuo seti mavahe ki he fakataha`.
- B. Fakahā ‘a e fo’i kaveinga ‘oku alea’i`, pea fakama’opo’opo ‘a e ngaahi fakamatala`, pe ko ha ngaahi fehu’i ke tali. Tohi kinautolu ‘i ha pepa, pea fakapipiki ki he holisi`, ke lava sio ki ai ‘a e taha kotoa.
- C. Fakahā ‘a e ngāue ke fai` ‘aki ‘a hono lau atu ‘o e fakamatala` ni:

Koe’uhi` ke fakapapau’i, ko ia kotoa pē ‘oku fie ‘inasi he fakataha` ni, pea ‘e mahino ‘e ‘i ai hono faingamālie ke lea, pea te tau hoko atu leva he founa` ni, ‘o pehē:

Ko e taki`, pe ko ha taha kehe kuo fakamahino’i pau, ko ia ia ‘e kamatā. Hili leva ‘a e lea ‘a e taha ko iaa`, pea te ne tuku atu leva(pe fakaafe’i) ki ha taha pau kehe ke ne lea mai, pea ‘e ‘ikai ‘uhinga ia, ko e toko taha ko ee ‘oku nofo hoko mai kiate koe, ko ia ‘e lea hoko maii`, pea hili ‘a e lea ‘a e taha ko iaa`, te ne fakaafe’i mai ha taha kehe ke ne lea mai(‘o fai pehē atu ai pē). Kapau leva he’ikai te ke fie lea koe, pea ke lea mai pē, ‘o pehē –“hoko atu”, pea` ne fakaafe’i mai ha taha kehe, ke ne lea ‘e ia. Te tau fai pehē atu, kae’oua kuo lava ‘a e taha kotoa pē ke ne lea.

Kapau ko e toki fai eni ‘e he kulupu` ni, ‘a e fa’ahinga founa` ni, ‘e mahino pē ia ‘e ngali ta’eoli he kamata’anga`. ‘E ‘i ai nai, ha toe aafe ke foki pē, ki he founa mu’a`, ‘a ia, ko e lea pē, ‘akinautolu ‘e fie lea`. Ka ‘okapau, te ke vilitaki ke ngaue’aki ‘a e founa fo’ou` he taimi kotoa, ‘oku` ke fakakoloa’i leva ai ‘a e fakataha`, pea kamata

leva ke anga ki ai ‘a e kulupu`, pea ‘e ‘i ai pē hono fa’ahinga mālie. Ko ha founa lelei, ke fakapapau’i ai ‘e lelei, hono fuofua ngāue’aki ‘a e founa fo’ou`, ke mahino ‘oku ‘i ai ha toko ua nai kuō` na ‘osi anga ki he founa ko iaa`. Pea ‘i hono kamata ‘o e fakataha`, fakaafe’i ki naua, ke na kamata ‘a e ngaahi lea`.

Ko ha ngaahi palopalema ke toka ‘amanekina’i

Ko e founa fakataha` ni foki, ‘oku` ne fakahāa’i ‘a e ngaahi faikehekehe ‘i he fakakaukau faka-fo’i-tuitui, mo e mafai ‘o e kau mēmeipa ‘o e fakataha`. ‘E ‘i ai ‘a e ni’ihi ia te nau tatali fiefia ki honau taimi lea`, ka ‘e toumoua ‘a e ni’ihi ia, ke lea ‘i he taimi ‘oku faka-afe’i atu ai kinautolu`. Kapau ‘e lea nounou ha taha ia, pea toe ngalo ia ‘iate ia, ke ne fakaafe’i mai ha taha ke leaa`, ‘oua ‘e fakaafe’i ‘a e taha ko iaa`. Kae fakamahino’i pē, ko e taha ko ia`, ‘oku` ne ma’u ‘a e koloa(pe monu`) ke ne lava ‘o faka-afe’i mai ha kehe ke ne lea. ‘Oku mahu’inga ‘a e me’a ko ia` ‘i he taimi ko ē ‘oku lea ai ha taha ‘o pehē –“hoko atu”. Kei fakapapau’i ai pē, ‘oku kei ma’u ai pē ‘e he taha ko ia` ‘a e monu ko ia, ke ne fakaafe’i mai ha taha ke lea, he ko hono fakamahino ia, mo hono fakamahu’inga’i, ‘a e tau’ataina o e tangata` mo hono koloa lea`.

Mei a Eric Law, “‘E nofo fakataha ‘a e ulofi` mo e lami`”, Chalice Press 1993. Peesi 113-114.

9. KO E NGA AHI MA’U’ANGA FAKAMATALA`

1. *Conflict Resolution network* P.O.Box 1016, Chatswood NSW 2057.
www.crnhg.org Excellent material can be found on thid website, including the “12 Skills Trainer’s Manual” and many handouts.
2. *Pastoral Partners Program*, MediaCom Education
3. UCA Regulations, particularly Section 7.
4. UCA Policies for complaints of sexual misconduct against lay people.
5. Douglas Stone, Bruce Patton, & Sheila Heen of the Harvard Negotiation Project “*Difficult Conversations*”. Penguin Books, 1999.
6. Roy Oswald & Barry Johnson, *Managing Polarities*, Alban, 2010.
7. Eric Law, *Inclusion, Making Room for Grace*(especially ch. 4), Chalice press, St. Louis, Missouri, 2000.

Na’e fakamo’oni’i faka’osi ‘e he Pastoral Relations Committee, Mē, 2011.

.....=+=.....

Ko e ngaahi founga faka-e-matakali ena ke fai'aki ha fakaofiofi ki he ngaahi fepaki/fefusiaki` pea mo honau ngaahi tu'utu'uni`.

17. Fai ha fe-talanoa'aki 'i he ngaahi kulupu fakafamili`, pea tuku 'a e taimi lelei mo fe'unga ki ai. Tuku ki he kau matu'otu'a, ke nau tokanga ki he lele 'a e ngaahi talanoa ko ia`, pea ke nau hu mai pē, ke fai ha fakalelei mo ha tokoni 'okapau 'oku 'ikai ngali ola lelei 'a e alea 'oku faii, 'o fakatatau ki he taimi ne kotofā.

1. Ko e fepaki` (pe fefusiaki`) ko e me'a faka-loto-hoha'a, pea fakamamahi foki ki he kakai 'oku nau kau ai`. Ko hono mo'oni`, 'oku ta'e'aonga, pea fa'a iku ki he fakamā moe fofonga kuo hāea 'i he kulupu ko ia`. Pea 'oku pau ia, ke tau feinga ke ta'ofi leva, 'i ha founga ko ē 'e ala lava

2. Ta'ofi leva 'a e fepaki` (pe fefusiaki`) 'i he malohi tahā, ke 'oua 'e hoko 'a e fofonga valea('a ē kuo tau lea ki ai`). Ko hono tauhi 'o e vā 'o e taha mo e taha`, 'oku mahu'inga ange ia, 'i hano feinga ke faka-topono ha loto 'o ha toko taha, tokua ke ma'u ai 'a e 'mo'oni

16. 'Oku hanga 'e he'etau ngaahi fepaki fefusiaki`, 'o fakahā'i mai 'a e masivesiva ho tau ivi ta'ofi ki he lelei`, pea 'ikai masivi ai 'a e papunoa 'o 'etau lotopuna`, pea 'oku` ne fakahāa'i ai 'oku tau kei leka('ikai matu'otu'a fe'unga). Pea kapau 'oku hā pehē, pea 'oku pau ia ke tau fai fakapotopoto mo 'a'ā.

3. Kapau 'e fiema'u, pea fai ha talanoa faka-fāmilī mo e kau matu'outu'a. Pea tuku ha taimi lahi ki he me'a ko iā.

15. Ngaahi founga faka-laō, lao 'a e pule'anga`, pea pehē mo ha fakafofonga mei he fa'ahi 'oku fakafili maii` (adversarial representative). Ke ta'ofi foki ha hu mai ha ngaahi tefito'i 'uhinga(underlying issues) pe ko ha ngaahi ongo telia na'a toe tupu ai ha fe'ita'aki.

4. Ko hono ale'i (pe talanoa'i) 'o e ngaahi faingata'a`, kuopau ia ke fai tau'ataina'i mo talanoa hangatonu('oua 'e toe mio holo). Ko ha no lolomi faka-'alinga-lelei 'o ha mo'oni, pe ko e toe fe-mae-'aki faka-fo'i-tuitui, 'e lau ia ko ha ola 'oku 'ikai lelei.

5. Fetalanoa'aki 'i he ngaahi siakale`, ke fakatotoi'i(pe fekumi) ai ki he tefito'i faingata'a`, neongo 'oku 'ikai faka-kaveinga ia, ke ma'u ai ha no ola pe kaveinga.

14. Ke ngāue'aki 'a e ngaahi faiva faka-siosiale, tau'olunga, ngaahi tulama pea mo e hiva foki(na'a ma'u ai ha tokoni).

6. Fe'inasi'aki 'i ha ngaahi talanoa, 'o fai lolotonga ha taimi ma'u me'atokoni(taimi kai).

13. Ko e fepaki` (pe fefusiaki`) ko e founga lelei ia(pea mahu'inga) ke tukuange mai ai ki tu'a 'a e ngaahi faikehekehe mata'ā'a`, pea mo e ngaahi palopalemā.

7. Ko e founga fakama'opo'opo pe fakamāu'i 'o ha fakalelei ke fai, ko ha taha ke tu'u vaha'a 'i ha alea ke fakalelei, alēlea pe talanoa, ko e ngaahi me'a` na kātoa, 'oku fa'a fai ia, pe fakahoko 'e ha taha(pe ni'ihī) 'oku nau tu'u 'atā ta'e kau ki ha fa'ahi, pea 'oku` ne(nau) fakafaingofua 'a hono fakalele 'o ha fakataha pehē mei ha fakakaukau tau'ataina 'oku ta'e kau (pe poupu) ki ha fa'ahi.

12. Tātā'ofi pe pukepuke, pule'i mo tauhi 'a e fepaki` (pe fefusiaki`) 'i ha fo'i taimi tukupau ne 'osi fatu tokamu'a.

8. 'Oku lahi foki 'a e ngaahi fepaki pe faingata'a 'oku toki veteki pē 'e he tau`. Ko e ngaahi kaunga'apī` ia, 'e lava pe ia, ke nau kau ki ha tafa'aki 'e taha, ko ia 'oku 'ikai malu ke te talanoa ki ha taha kehe, 'o kau ki he faingata'a 'oku lolotonga hoko`.

11. Ko e ngaahi kuii`, pe ko ha kau memipa 'ilonga 'o e famili`, ke nau kau mai 'o tu'u vaha'a (ke fakamelino), 'a ia 'e kau nai ki ai ha ngaahi ouau fakalotu mo ha feilaulau, 'o fai ai ha kole fakamolemole mo ha fakamelino, pea ko kinautolu 'a e kau taki lotu`, ke nau fakalotolahi'i ke fai ha felotoi 'o vahevahe-mālie 'i ha 'uhinga pe kaveinga taumu'a(compromise). Ko e kakai mo'ui lotu`, 'oku 'amanekina'i mei a tekinautolu ke nau fatu mai ha ngaahi founga ke vete'aki 'a e faingata'aa`, 'okapau kuo 'ikai a'usia ha felotoi vahevahe-mālie(compromise) 'o e 'uhinā` ne kaveinā taumu'a`.

10. Lea ke mahino ngofua(pe mohu 'uhinga). Fakamahino'i malohi pau 'a e faikehekehe 'o e ngaahi fakakaukau`. Manatu, ko e faka'apa'apā, ko e founga ia 'o e mo'uii`.

9. Foaki taimi fe'unga, ke ke 'ilo mo mahino lelei kiate koe, 'a e ngaahi fa'ahi 'oku fe-hanga-hangaii`, 'oku mahu'inga ange ia 'i he lau taimi 'a e uasi`.

